

Nr 1–2 2003

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2003 Årg. 24

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Ulf Drugge, Heidi Hansson och Sven Schylberg

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller

sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 1997 150 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 500 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Tvåradigt korn, dels fullgånget, dels förtvinat av missväxt.
Teckning: Tuuli Forsgren.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2003

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2003

ERIK J BERGSTRÖM

Härjedalens okända soldatoffer¹

Ingen har förstås brytt sig. Därför har också hittilldags ett avsnitt av Härjedalens historia förblivit höljt i dunkel. Nämligen det som handlar om alla de unga härjedalingar som under Sveriges s.k. stormaktstid blev offer för krigsbenägna regenters göranden och låtanden. De dog i Prag och Riga, i Pommern och Skåne, i lägren vid Fredrikshald och på stormpiskade fjällvidder. Överlevnadsprocenten bland de närmare 300 tvångsuttagna härjedalingarna var inte speciellt hög. Hur kan det då komma sig att denna omständighet i stort sett stannat utanför historikers vetenskap? Ja, orsakerna därtill är flera och bör naturligtvis skärskådas.

Under Härjedalens dansk-norska tillhörighet var dess tänkbara knektar tillförda Guldals fana men de behövde i regel inte engagera sig i uppkomna oroligheter. Fåtalighet och avlägsenhet lär ha varit fullgoda skäl. Fredsuppgörelsen i Brömsebro 1645, då danskarna i sista stund slängde Härjedalen i vågskålen, kom emellertid att i grund förändra villkoren.

Landskapets tolv utvalda tillbringade under förjulsvintern 1645 flera veckor i Stockholm i väntan på tillträde till drottning Kristinas skrivkammare. Förmåner och förutsättningar för den nya rikstillhörigheten måste nu utverkas och klargöras. På själva julafton utfärdade så den unga drottningen den julklapp som i form av privilegier skulle gälla för Härjedalen. Bl.a. gällde det utskrivning av soldater. Uppgörelsen gick ut

på att landskapet skulle ställa upp med 40 knektar, men att dessa skulle få vistas hemmavid så länge som tillhörande förband också var hemma.

Vackra karlar

Det föll på major Johan Muhr vid Helsinges regemente att resa till Härjedalen för att mönstra och utskriva de 40 knektarna. Arrangemanget ägde rum i Sveg den 1 juni 1646. Visserligen kunde motvillighet spåras och några lämpliga ämnen hade också stuckit sig undan, något som medförde att resp. bonde i stället måste skrivas ut, men Muhr betecknade de mönstrade som "vackert, ungt och starka karar".

Nära nog ett år förflöt i lugn innan det drog ihop sig. En skvadron av Helsinges regemente hade redan 1646 avseglat till Tyskland, och i maj 1647 var det dags för den skvadron i vilken härjedalingarna inskrivits att embarkera fartyg med samma destination. Marschen gick sedan vidare ned till förläggning i Schlesien, varifrån skvadronen kom att snabbinkallas till Prag sommaren 1648. Där hade den s.k. "lilla staden" erövrats av svenskledda styrkor och försök skulle nu göras att inta resten av staden. Stormningsinsatser gjordes under hösten, varunder major Johan Muhr samt någon härjedaling tillhörde de stupade. Detta skedde faktiskt efter det fredsslut som långt därifrån äntligen bildade slutpunkt för Trettioåriga kriget. Det dröjde emellertid ytterligare ett år innan skvadronen med ett tiotal överlevande härjedalingar fick gå till skepps och inleda hemresa.

Privilegier

De vunna erfarenheterna medförde att Härjedalen 1650 ansökte om befrielse från att hålla knektar, nu förklarade man sig i stället vilja betala årliga knektpengar. Den välvilliga drottningen gick

med på detta och dessa erhållna privilegier prolongerades sedan och fastställdes även i riksdagsbeslut trots Krigskollegiets väl uttalade missnöje. Härjedalens kontingent var visserligen ringa, men ansågs behövas som utfyllnad för det tredje norrländska regemente som upprättats. Privilegiet innebar att Härjedalen skulle betala 6 daler SMT (silvermynt) per hemman, vilket synes ha betytt en summa om 1200 daler. Denna summa kom vid landsting 1662 att reduceras till 900 daler SMT årligen. Man har levt i föreställningen att dessa privilegier har förblivit oantastade, vilket är en av orsakerna till att Härjedalens knektoffer varit okända. Som det kommer att yppas i det följande blev emellertid privilegierna vid flera tillfällen åsidosatta av de karolinska kungarna.

Sedan Kristina abdikerat blev det nämligen ett annat ljud i skällan. Karl X Gustaf ville gärna åsidosätta de utfärdade privilegierna, han ville hellre ha knektar än pengar. I Dahlehamn stod t.ex. i maj 1655 40 härjedalingar klara för utskjottning till Tyskland, då order kom om deras hemförlovning. Någon instans tyckte sig sannolikt inte vedervåga ett så flagrant brott mot privilegier som faktiskt konfirmerats under riksdag.

Repressalier

Annat blev det dock 1657. Då hade nämligen ett infall från Norge utspelat sig och de nyblivna härjedalingarna och jämtarna påstods ha varit angripna behjälpliga. Detta var i och för sig inte särskilt oväntat, blott 12 år hade förflutit sedan de ryckts från sitt forna hemland och förvandlats till svenskar. Karl X Gustaf blev synnerligen onådig och nu var det ingen återvändo, han skulle definitivt ha knektar även från Härjedalen. Så uttogs våren 1658 åter 40 man därifrån och alla dessa, så när som på en man, skeppades under sommaren till Riga. Under förläggning i Neümünde skans hade dock efter några månader 25 av männen

avlidit i grasserande pest och 11 hade rymt.

Året därpå uttogs 30 man av planerade 40, eftersom pest hade drabbat Härjedalens befolkning och enligt guvernör Klaes Stiernskölds utsago ställt 30 gårdar öde. De uttagna fick senhösten 1659 företa en sjöresa till Tyskland där de i förstone förlades i Stralsund och på Rügen. Efter snarkommet fredsslut närdes säkert förhoppningar om hemresa men därav blev intet. Ångermanlänningar och umebor fick återvända hem, så icke jämtar och härjedalingar. Tydligen handlade det om fortsatta repressalier för deras uppträdande år 1657. Under hela 1660-talet tvingades de ligga i fästningsstaden Demmin som garnison, innan de som överlevt äntligen fick resa hem sommaren 1670. Av härjedalingar fanns då ett tiotal överlevande.

1670-talets krig

Karl X Gustafs åsidosättande av Härjedalens privilegier blev rättesnöre även för hans barn och barnbarn. Det krig som Karl XI invecklades i under 1670-talet gav åter orsak till uttagning av soldater från Härjedalen, dels till general Karl Sparres skvadron som var förlagd i Jämtland, dels till överste Pehr Örneklous Tremänningsregemente, bestående av soldater från Hälsingland, Gästrikland och Härjedalen. Även detta förband var först förlagt i Jämtland, men dess hårdföre överste kallades sommaren 1676 med sitt regemente till Skåne, där striden stod het mellan danska och svenska styrkor. Örneklous regemente deltog i slaget eller den s.k. slakten vid Lund den 4 december 1676 och han kunde efter avslut registrera 18 kvarvarande gemene av sina stridande. Bland dessa fanns två av 56 härjedalingar, men hur många som tidigare rymt eller avlidit står inte att reda ut, eftersom rullor saknas. Klart är dock att härjedalingarna alls inte var främmande för att rymma, kanske tillhörde de rent av den kategori som var mest rymningsbenägen. Under alla krig mot Dan-

mark-Norge framgår också att härjedalska rymlingar tolererades i Norge, de var ju såväl grannar som bortrövade landsmän. En förrymd härjedaling deltog för övrigt senare i grundandet av en norsk by. Rymlingen hette Jonas Christensson Håfverberg från Överhogdal och byn var Elgå vid sjön Femund.

Den tredje Karlen

Karl XII hittade på många finter för att komma åt folk till sina krigsföretag. Kuskar, trossdrängar, sockenknektar, ståndsknektar och överloppsmanskap är de kategorier han lät utskriva, åtgärder som också bidrog till att Härjedalens särställning kunde kringgås.

Därifrån uttogs år 1701 kuskar som skulle skickas till Livland, men de flesta lyckades rymma. Fem trossdrängar tvingades sommaren 1718 klövja bröd och sovel på sjumilasträckan från Sundsbacken till Duved och for så illa att två av dem dog strax efter hemkomsten. Av deras tjugo hästar hade större delen förlorats genom stöld eller störtning.

Härjedalens sju sockenknektar tillfördes Helsinges Mäningsbataljon och några gick därför under i Armfelts olyckliga fälttåg över Kölen vid nyårsskiftet 1718-19. Ståndsknektarna, sex till antalet vilka i själva verket var drängar och gärningsmän, alltså hantverkare, inskrevs i Kungl Lifgardet och de flesta dog under senhösten 1718 i lägren vid Fredrikshald.

Överloppsmanskap

Överloppsmanskapet bestod av drängar och söner som betecknades som obehövliga på hemmaplan. Mannarna mönstrades i Vemdalen och i Sveg i maj månad 1717 och fick omedelbart och

Knekt tillhörande Helsing regemente, 1720-tal. Akvarell: Birgitta Bergström.

under bevakning marschera söderut. En rymning och flera försök därtill ledde till att de två och två fjättrades med handklovar av trä. Slutmål var Falkenberg, där befolkningen sades "fägna sig åt de stolta rekryterna". Stoltare var de dock inte än att flera tog till schappen från det regemente de tillförts, vilket var Lifdragonregementet äldre.

Även andra levande varelser fick anträda marsch ned till Västkusten. Den uppfinningsrike Karl XII gav nämligen order om att 30 renar skulle anskaffas och forslas dit ned!

Lifdragonerna var förstas också med vid Fredrikshald, men efter freden i Nystad 1721 blev detta regemente skickat till Finland, vars egna förband hade spolierats under Armfelts tåg över fjällen. I Finland påkallade fästningsbyggen och garnisonstjänst mera manskap. Efter avgångar och rymningar återstod dock blott ett fåtal härjedalingar, som påträffas som sventjänare under rusthållare i flera socknar. De flesta fick så småningom avsked, men någon blev också kvar i Finland, så t.ex. Olof Olofsson Fagerdal från Lillhärdal som bildade familj i Nähkia, i nutid det välbekanta Nokia.

En utsatt by

Den lilla byn Överhogdal, belägen mitt på skogen mellan fyra landskap, blev till ytterlighet prövad åren 1718 och 1719. Först kom de många regementen som företog uppmarsch till Duved sommaren 1718. Följaktligen ställdes krav på nattlogi, förplägnad, furage, mulbete och skjutshästar, en hart när ofattbar belastning på byn Överhogdal, vars länsman skulle ombesörja det mesta. Ett magasin hade trots allt inrättats och det yttersta ansvaret för att allt skulle fungera ålåg Härjedalens arbetstyngde befallningsman Erik Elff i Sveg. Från flera håll samlades även en stor mängd slaktboskap i Överhogdal för vidare befordran till västra Jämtland.

När Armfelts katastrof var ett faktum, återkom de sargade styrkorna till Överhogdal och eftersom det då var vinter, ställdes större krav på värme och logi. En tradition gör gällande att sju finnar, som en morgon hittades ihjälfrusna utanför en bod, inte hade fått tillträde till något hus, eftersom man inte vågat öppna. Sanningen torde snarare vara att det helt enkelt inte fanns plats i uppvärmda rum för alla nödställda soldater.

Flera Muhrar

Namnet Muhr återkommer flera gånger i Härjedalens krigshistoria. Majoren Johan Muhr var ju den som först utskrev landskapets soldater, men därefter förekommer knektar som tilldelades namnet. Där var först Jöns Pålsson från Bruksvallarna, som vid uttagningen tjänade som dräng i Storsjö. Jöns fick namnet Muhr men erhöll avsked 1719 sedan han vid Fredrikshald fått ett skott i halsen, som då blivit styv. På hemväg tog han emellertid värvning i Järvsö kompani. Helsingeregementet hade lidit svåra förluster under det norska äventyret och Jöns var därför välkommen trots sin skada. Åtta år senare fick han dock avsked och detta motiverades då med hans blessyr! Hemma i Bruksvallarna bodde Jöns Pålsson Muhr på ett torp som kom att kallas "Muhrtorpet Jönses". Troligen Härjedalens enda torp som uppkallats efter ett soldatnamn.

En senare Muhr var Jonas från Älvros socken som 1782 hade tagit värvning i Delsbo kompani under nummer 140. Han fick 1808 avsked, då han var oförmögen till tjänst på grund av blessyrer, bl.a. erhållna under förra finska kriget. Anmäld till underhåll blev han emellertid, och benådad hade han också blivit med medalj för tapperhet i fält.

Ett okänt landskap

Utan vidare kan konstateras att Härjedalen var ett för de flesta dåtida svenskar mycket anonymt landskap. Sockenskräddaren Per Persson inskrevs i Lifgardet, och påstods då vara från Öfverberg i Sveds socken i Jemptland. När han hade rymt uppgavs han vara från Öfverberg i Sueks socken i Helsingland. Han var från Sveg i Härjedalen.

Vid Karl X Gustafs praktfulla begravning 1660 fick nästan alla Sveriges provinser deltaga med sina fanor. Bara en saknades, naturligtvis var detta just Härjedalens. När Karl XII förärades ett magnifikt fickur 1701, var boetten prydd med vapen för 49 av landets provinser. Bara en saknades, självklart handlade det om Härjedalen.

Härjedalens manliga befolkning reducerades förstås under alla ofreder, måhända mest under Karl XII:s krig. Det förefaller som om det först under 1730-tal hade skett en återhämtning till ungefär det antal som fanns omkring 1710.

Orsakssammanhang

Det är hög tid att redovisa flera tidigare antydda skäl till att Härjedalens soldater tappats bort i historieskrivningen.

En orsak är t.ex. att härjedalingarna i regel tillfördes andra förband än det som jämtarna tillhörde. Detta har inte observerats av de historiker som i regel har behandlat Härjedalen i samband med Jämtland, något som för övrigt också är grund till att Härjedalens historia är bristfälligt utforskad.

Här följer ett tiotal förband i vilka tvångsuttagna härjedalingar varit inskrivna:

Helsinge Regemente, Helsinge Männingsbataljon, överste Tomas Gärffelts Regemente (= det Ångerman-Jämtländska), Klaes Grubbenhielms skvadron, Karl Sparres Tremänningsre-

gemente, Karl Sparres skvadron, överste Pehr Örneklaus Tremänningsregemente, Kungl. Lifgardet, Lifdragonregementet (äldre), Åbo och Björneborgs Lähns Kavalleriregemente.

Ett ytterligare skäl är att en uttagen härjedaling oftast sades vara från "Dalarna" eller att han benämndes "dalkarl". Faktiskt är det så, att i urkunder ända från 1400-talet och inemot 1900-talet kallades Härjedalen mycket ofta för Dalarna. Åtminstone var så fallet i grannlandskapen Jämtland och Hälsingland. Där kunde vår tids Dalarna ömsom kallas Stora Dalarna, Siljesdalarna, Västerdalarna, Fahlun eller Koppaberget. Övriga nog förekom dock även i t.ex. Lifdragonregementets rullor att en härjedaling oftast stod som "dalkarl" eller att han var kommen från "Dalarna". Att det då i många fall verkligen handlar om en härjedaling har kunnat bekräftas av andra arkivhandlingar där resp. knekt har blivit omnämnd.

Ett stort antal frivilligt värvade härjedalingar förekom framgent i Helsingeregementets rullor. De var nästan undantagslöst komna från "Dalarna". På raden under en sådan dalkarl kan t.ex. påträffas en soldat som kommit från "Fahlun".

Sedan bevärringsordningen tillkom 1812 blev Härjedalens beväringar antecknade också i de jämtländska rullorna som härstammande från "Dalarna".

Förhållandet är känt av ett fåtal som ägnat sig åt historieforskning om Härjedalen, medan den av alla övriga är tämligen obeaktad.

Not

- 1 Denna artikel bygger på boken *Härjedalens förlorade söner*, som utkom sommaren 2002 och är skriven av artikelförfattaren. Källorna finns redovisade i boken.

SVEN SCHYLBERG

Nöd- och missväxtår i Brunflobygden

Året 1867 har kommit att framstå som det stora nödåret i Norrland. I folktraditionen brukar det räknas som det sista, då barkbröd allmänt användes. Kulmen i utvandringen till USA under 1860-talet kom två år senare. *Jemtlands tidning* ger inga upplysningar om hur det stod till i verkligheten under dessa år. I huvudstadens tidningar infördes "Brev" från skilda delar av landet. I *Aftonbladet* finns ett brev från Jämtland. Det berättar, att här hade inrättats en nödhjälpskommitté. Från Stockholm hade till de norra orterna influtit över 1000 tunnor med olika sädeslag, gryn, kött och dessutom kontanta bidrag.

När skörden i äldre tid blev dålig, drabbades befolkningen hårt. Bonden var helt beroende av skördeutfallet och fodret till djuren skördades från naturliga ängar. Ett nödår fick följdverkningar ett eller flera år framåt, eftersom man tvangs förtära delar av följande års utsäde. Under 1860-talet drabbades Brunflo av flera nödår i följd.

Hårdår och klen- eller svagår

Förr skiljde man mellan hårdår med fullständig missväxt och klen- eller svagår, då förhållandena kunde vara något bättre. Som hårdår omnämns åren 1601, 1671–74, 1693–96, 1740–42, 1752, 1756, 1764–65, 1771–72, 1781, 1812, 1830, 1832, 1836, 1849, 1851 och 1867.

1867 brukar anges som det stora nödåret i Jämtland. Under hela 1860-talet inföll en rad missväxtår som var mycket svåra.

Fale Burman skriver, att året 1696 kallades Storsvartåret. Det bestod i en kall och ovanligt regnig sommar och "intet sädeskorn blev då i landet" utom på Håkansta i Brunflo. År 1703 mognade säden däremot på nio veckor och 1708 var det ymnig årsväxt. Åren 1716–19 var klenår. Året 1736 kallas grönår och 1732–35 var rika sädesår.

Missväxt under 1600-talet

Det första belägget på dåliga år i Brunflobygden möter oss 1601. I ett skinnbrev av den 16 april 1631 berättas, att prästen Jon Nilsson i Brunflo med hustru och barn utvandrade till Norge "Vdj i det store kleine frost Aar". Hans gård Bude, nuvarande Bodal i Brunflo, kom sedan att betraktas som ett ödesböle, tills den togs i bruk av hans släktingar. Jon hade en bror, som var bonde i Torvalla.

Militien i Jämtland anhåller den 18 oktober 1687 om spannmålsfördelning. Den 11 december samma år redovisas brist på tiondespannmål. Den 14 februari 1688 hemställs om skonsam indrivning av den nödlidande allmogens bidrag eftersom den lider brist på bröd och sädeskorn.

Stora svartåren kallas i Brunflo åren 1695–96. Endast på Håkansta gick kornet i ax året 1696. Kommerskollegium skriver den 3 juli 1696 om inrättandet av flera magasin för spannmål i Jämtland.

Sjuttonhundratalets svåra år

Bristen på spannmålslagring återkommer i landshövdingens brev den 17 maj 1714. En ny påminnelse ges i ett brev av 12 juli 1718, som berättar om hungersnöden i Jämtland.

Den 9 september 1741 inges en skrivelse till Kungl. Maj:t om frihet för Jämtlands invånare att få införa spannmål och salt från Norge. Mellan åren 1720 och 1740 var åren goda, men kornet gav sällan mer än 9 till 15 daler tunnan.

Två hårdår inträffar 1771 och 1772. Det senare året blev årsväxten inte så frostskladad i Brunflo och kring Storsjön som i övriga Jämtland. En tunna sädeskorn kostade ändock 90 till 100 daler kopparmynt. 1774 blev socknen välsignad med ymnig skörd, men då var spannmålspriset nere i 30 daler kopparmynt.

Vid sockenstämman den 25 augusti 1799 beslöt socknarna Brunflo och Marieby, att ett för dem gemensamt sockenmagasin skulle inrättas i Brunflo med tillskott av 1/4 tunna gstat (=torkat) och välrensat korn av varje skattetunland. Hälften eller 1/8 tunna skulle inlevereras samma höst eller vinter. Den andra hälften skulle levereras år 1800 eller om missväxt inföll näst påföljande år. Utlåning skulle ske efter vikt. Räntan var 1/8 tunna årligen på varje tunna. Huvuddelen skulle inbetalas med säd in natura efter vikt men räntan efter mått eller med pengar efter det pris som var gångbart i socknen vid den tid då lånet togs.

Missväxt under 1800-talet

Ett verkligt svagår inföll på nytt 1821. Då inträffade den svåraste missväxten i mannaminne. Säden, höet och rotfrukterna frös bort. Grödan frös bort totalt den 31 augusti och 1 september över hela Jämtland utom på Norderön. Av tio år var i medeltal tre missväxtår vid denna tid.

År 1827 hemställdes om spannmålsunderstöd för nybyggen inom länet. Två år senare inföll åter ett svagår. Landshövdingen ansökte 1834 om anstånd för Brunflo och Marieby socknar med betalningen av skulden till distriktsmagasinet.

År 1835 var skörden under medelmåttan och 1836 var det åter allmän missväxt. Karl XIV Johan besökte 1835 Jämtland och han skänkte då 400 Rdr banco och 120 tunnor säd till nödlidande personer i länet. Kungen övernattade och intog frukost i Svedje i Brunflo den 26 augusti. Det berättas, att när kungen den klara morgonen plockade några frusna kornax, så var det med betänksam min han lade axen kring sina fingrar. Karl XIV Johan uppges tidigare aldrig ha sett frusen säd.

Jämtlands befolkning levde som jordbrukare och de hittills anförda exemplen visar, att de levde i armod. Det är först i och med järnvägens ankomst, som vi får en förändring med nya näringar. Någon industrialisering inleds inte i Brunflo förrän vid sekelskiftet 1900, då den stenindustriella epoken börjar.

De militära personer som var bosatta i Brunflobygden kom ofta söderifrån och de förde med sig kunskaper i jordbruk och binäringar. De ivrade bland annat för fårskötsel och nya gödselmetoder. Abraham Hülphers berättar i sin jämtlandsbeskrivning 1775, att flera ståndspersoner försökte hjälpa bygdens befolkning. Jämte frösöborna ansågs brunflobefolkningen som de mest civiliserade i länet. Fale Burman berättar, att i Brunflo talades svenskan renare än på andra ställen i landet. Intressant är den ramsa, som tolkar brunflobornas kynne. Ramsan "Brunflo kyrkklockor klämtade: Brunflo man, lång en nåsa, skärp i tann" finns nämnd på sidan 70 i Lars-Erik Edlunds avhandling om Ortsboöknamn 1984. Här antyds något om kynnet hos forna tiders brunflobor med hänsyftning till det högre ståndet, som fanns i församlingen. Vid rusthållen i Viken och Backen hade generalmajoren Woltemat 1764 nedlagt mycken kostnad för åkerdikning, något som tidigare varit sällsynt i Brunflo. En vidlyftig mosse hade utdikats. Stenrösena i socknen låg annars ofta så tätt intill varandra, att kreaturen inte kunde gå mer än få fjät för plogen, innan de måste vända. Från och med 1763 hade allmogen med hjälp av häst

börjat forsla bort 60 till 100 lass sten om året från sina hemman, skriver Hülphers 1775. Somliga påstod dock, att stenrösen bevarade åkern från frost.

I samma skrift skriver Hülphers, att näringarna i Brunflo var "boskapsskötsel, åkerbruk, föga fiske men desto mera norgehandel. Med tanke på den härliga jordmånen i Brunflo borde här vara mycken välmåga, men brunfloborna sägs vara de fattigaste i landet i anseende till förvärd hushållning och knapp tillgång på sovelvaror av egen avel. Utom några få idoga jordbrukare, måste större delen här köpa säd i torra år, då åkrarna är magra".

Landshövding Örnsköld föreslog på 1750-talet anläggandet av en Ångermannakoloni för att lära brunfloborna linnespånad och vävning. Boskapsskötseln var nämligen dålig i Brunflobygden, men det fanns många hantverkare. Linodlingen blev dock inte den succé, som kyrkoherde Johan Nording och landshövding Örnsköld trodde att den skulle bli. Kvar från den epoken har vi dock gårdsnamn som Lindalen öster om kyrkan på prästbordet och Linehäll i Österböle. Äldre brunflobor har ända in på 1980-talet på Brunflo hembygdsgränd kunnat visa, hur linhanteringen bedrevs. Vi har haft två husfäder på Brunflo hembygdsgränd, som försökt föra traditionen vidare.

Prästgården, häradshövdingebostället Södergård, kronofogde- och häradsskrivareboställena Stor Grytan och Håkansta och militieboställena Viken, Berge och Hälle kom under flera århundraden att tjäna som nyhetscentra för Brunflobygdens bönder och torpare. Dessutom fanns flera andra stora gårdar som beboddes av myndighetspersoner, gårdar som Backen, Bodal, Lill Grytan, Lunne, Odensala, Vamsta och Änge.

Kosthållet i äldre tider dominerades helt av mjölkmat, bröd, potatis, vilt och nötkött. Kaffekonsumtionen var hög på 1800-talet liksom nyttjandet av brännvin. Brännvinet framställdes av den säd, som jorden gav och bränningen var syn-

nerligen stor vissa år. Samtidigt får vi ett mått på att den går ner, när nödår inträffar. Året 1837 fanns det 69 brännvinspannor igång och 38 gårdar brände hela året. Av de sistnämnda sambrände 23 med någon. Sammanlagt brändes 977 liter brännvin inom församlingen år 1837. Ändock hade bränningen inskränkts med 46 pannor jämfört med 1836, som var ett nödår. Den dåliga skörden 1836 avspeglar sig alltså i brännvinsbränningens storlek året därpå. Pannornas rymd varierade mellan 10 och 22 liter. I prästgården fanns en panna, som rymde hela 45 liter och som användes hela året. Studerar vi nödåren 1849 och 1851, så finner vi att 19 brännvinspannor var igång, varav 15 hela året under 1849. År 1851 har bränningen gått ner till 11 pannor, varav sju nyttjas hela året.

Odlingsmöjligheterna förbättrades genom laga skiftet, som inleds 1827 i Brunflo. Nu koncentreras uppodlingen och utdikning för att undvika missväxtår och för att förbättra klimatförhållandena. Nya jordbruksredskap införs såsom plogar av järn. Mot slutet av 1800-talet inköps årligen 300 järnplogar till Jämtland. Säden skärs med skära, lien förbättras och nyttjas vid starrslåttern. Inrättandet av en lantbruksskola för Jämtland i Ope blir också ett led i utvecklingen att lära bönderna, hur man kunde förebygga nöd och missväxt. På 1860-talet uppförs i Ope en finsk eldria. År 1874 köps en flyttbar torkapparat för spannmål och 1881 inrättas en frökontrollanstalt.

Barkbröd och andra surrogat

För att klara livhanken tvingades befolkningen gripa till barkbröd, som nyttjades även vid genomsnittlig skörd. De torp som man börjat anlägga gav inte tillräckligt med föda året runt, varför torparna tvingades avtjäna spannmål (= göra dagsverken mot spannmål som betalning) hos bonden. Agnar och bark blandades både i bröd och gröt. När barken användes till gröt,

hackades den till gryn, som lades i vatten. Gröten smakade inte så illa, men barkbrödet, som var rött till färgen, smakade så mycket sämre. Agnbröd, som användes i vardagslag av både fattig och rik, var vida bättre. Rent kornbröd nyttjades endast under julen.

Nödåren på 1860-talet

Att en nödårsperiod kom att bli den utlösande faktorn för emigration är inte så konstigt mot bakgrund av vad som rådde i bygden. Befolkningen hade ökat märkbart och årsväxten var 1862 under medelmåttan, så det året blev ett dåligt sädesår. År 1864 räknades som ett svagår med ren missväxt. Året därpå rådde åter missväxt i Jämtland och 1869 var det på gränsen till missväxt. Myndigheterna försöker lindra nöden genom att ge ut råd och anvisningar om hur man bäst skulle tillvarata olika surrogat. År 1867 trycktes i Östersund broschyren *Nödbrödsämnen under missvextår*. J.W. Smitt gav 1863 ut en folkskrift om svampar, som han ansåg kunde ersätta spannmål, kött och trädgårdsväxter hellre än att allmogen i sin okunnighet skulle äta barkbröd. Om man hade några tunnor insaltad svamp, kunde man lugnt se tiden an.

Sockenmagasin hade som ovan angivits inrättats 1799. De kom att ersättas av distriktmagasin, som Hushållningssällskapet organiserade. Försöksverksamhet i form av undervisning och försöksodlingar hade inrättats på flera gårdar i Brunflobygden och den verksamheten pågick ända inpå 1930-talet.

När missväxten kom under 1860-talet, stod dock många av magasinerna tomma. Räntan på lån ur magasinerna var 1867 så hög som 10%. Direkt hjälp utgick i form av dels 180 000 riksdaler i anslag med återbetalningsskyldighet, dels 26 000 riksdaler utan.

En jämtländsk undsättningskommitté upprättades i Öster-

sund. Den bemyndigades ett lån på 100 000 riksdaler. Enskild välgörenhet inbringade 83 500 tunnor säd och mjöl, som utdelades till socknarna efter behov och i övrigt anslogs till socknarnas arbetskommittéer. Vid kusten är situationen en helt annan. Min mor berättade, att i hennes hem i Tuna i Medelpad, rådde ingen bristsituation de här åren. Min farfars far, Anders Carlsson, som då bodde i Knöva i Brunflo, men senare i Optand, drabbades hårt av nöden. Han tvingades gå till Torps hammar för att inköpa en tunna korn för mat och utsäde. Gubben som var stor och stark, bar hem säden på sin rygg. Han beslöt sig för att utvandra, men resan slutade i Optand i Brunflo, där han inköpte en gård för amerikabiljetten.

Än lever frostnätterna under 1860-talet i äldre personers minne genom äldre släktingars förstahandsberättelser. Vad hände egentligen i Brunflo septembrenätterna året 1865 och tiden närmast därefter? Vad fick frosten för konsekvenser? Med hjälp av protokoll skrivna av Olof Olofsson i Åkre, en av mina förfäder, kan vi följa vad som sker. Det första protokollet är från kommunalstämman den 24 september 1865.

I detta ser vi att socknen har drabbats av svåra frostnätter den 2-4 september. Sockenmännen ansåg, att hjälp måste erhållas från staten genom räntefritt lån. Om denna hjälp förvägrades dem, skulle mången åker i brist på frösäd förbli osådd nästa såningstid. Landshövdingen gav sitt fulla stöd. För att få fram tillförlitliga uppgifter om läget, valdes personer som inom sina byar noga skulle ta reda på läget. När sockenstämman sammanträdde på nytt den 1 oktober framgick det, att frostens skador uppgick till 3 455 tunnor och 16 kappar korn. Kommunen saknade livsmedel, dels till bröd och matlagning motsvarande 2 489 tunnor och 12 kappar, dels till nästa års utsäde motsvarande 712 tunnor och 16 kappar korn. Ett räntefritt lån begärdes för 296 hushåll. Kommunen begärde 390 tunnor och 24 kappar frökorn och 811 tunnor matkorn. Dessa tunnor skulle återbetalas på 3 år med en 1/3

för åren 1866, 1867 respektive 1868. Samtidigt begärde man till de utfattiga 10 tunnor frökorn och 136 tunnor matkorn utan återbetalningsskyldighet.

Bönderna i Odensala anhöll om att själva få anskaffa frökorn. Det påpekades också att säden mognade långsammare i Brunflo än i andra socknar i Jämtland. Frösäd begärdes från haparandatrakten eller de norra länen. Erfarenheten visade, att den säden mognade fortare än den från Medelpad och de södra länen.

Kommittéer inrättas för snabbare hjälp

Kommunalstämman beslöt år 1865, att socknen skulle indelas i 11 kommittédistrikt. Varje kommitté kom att bestå av tre ledamöter. Det ålåg varje kommitté att av var och en inom distrikten, som erhöll lån, ta en skuldförbindelse försedd med av kommittén godkänd borgen.

Kommunen uppmanades att bereda nödtorftigt uppehälle åt mindre välloftade medmänniskor och en särskild kommitté tillsattes för den uppgiften. Till ordförande valdes ryttmästaren, friherre Cederström. Vice ordförande blev fanjunkaren Erik Åsell. Till ledamöter utsågs kvinnor som var gifta med män i byarna. Kvinnornas namn anges inte utan det talas om bonden Jonas Jonssons hustru i Ope, fru direktörskan Lindström, friherrinnan Cederström och så vidare.

Av protokoll från den 6 november 1865 framgår, att sockenborna levde under synnerligen svåra förhållanden. Som första punkt behandlades den penninggödande kaffedrycken samt råmaterial för arbete åt de nödlidande. Ryttmästare Cederström meddelade, att mjöl kunde erhållas från Centralkommittén, om kommunen tillsköt penningbelopp för uppköp av mjöl. Under året hade fattigvårdsstyrelsen genom frivilliga gåvor och i kyrkan liggande 77 Rd Rmt (=Riksdaler Riksmynt) skapat ett kapital, som nu mot kvitto fick nyttjas. Återbetalningen skulle ske med mjöl.

Vid kommunalstämman den 3 december 1865 redovisas, att Kungl.Maj:t hade anvisat 150 000 Rd Rmt som lån till behövande.

Frökorn från Haparanda, Piteå och Luleå

Vid kommunalstämman den 26 december 1865 kom besked att 186 tunnor frökorn hade uppköpts i Haparanda, Piteå och Luleå. Säden fanns nu i Sundsvall. En tunna i säck kostade 21 Rd 33 öre. Inom åtskilliga socknar i Medelpad fanns 2 000 tunnor till priser, som varierade från 18 Rd till 16 Rd 50 öre beroende på socknarnas avstånd. Ett hjärtligt tack framfördes till undsättningskommittén för den nit och omtanke den nedlagt. Sockenmännen uttalade sin önskan att för socknens räkning få inköpa 25 tunnor av kornet från Haparanda, av det tvåradiga kornet, om det kunde erhållas av bägge slagen. Man förbehöll sig rätten att själv få hämta säden från de ställen, där den fanns upplagd. Bonden Michael Pålsson i Torvalla fick uppdraget att fördela säden.

Den 4 februari 1866 meddelas, att Brunflo får inköpa 150 tunnor frökorn från Medelpad. Det skall betalas senast den 1 juli samma år. Samtidigt konstaterades, att 150 tunnor inte var tillräckligt.

Korn och mjöl till socknens fattiga

Ytterligare ett räntefritt lån medges redan 1867, denna gång på 300 Rd Rmt. Det skall återbetalas under 1867, 1868 och 1869. Genom lånet ville man lindra den nöd, som rådde hos många mindre vällottade människor. Man var betänksam över att ytterligare skuldsätta sig, men samtidigt fanns vissa medel i fattigkassan. Beslut togs, att i Sundsvall inköpa åtta säckar kornmjöl. Bonden Jonas Olofsson i Vamsta fick uppdraget att inom en vecka framforsla mjöl för 150 Rd Rmt. Baron Cederström skulle nu lämna Brunflo, men anmälde samtidigt vid stämman den 11 mars 1866, att fröken Hofsten på Kilgården i

Västergötland till honom översänt 20 Rd Rmt för att lindra den nöd som rådde i Brunflo. Kamrerare C.H. Ekberg erbjöd den 20 maj 1866 ett parti kornmjöl för de behövande. Nödlidande fick teckna sig på en lista.

Något mer om nödsituationen i Brunflo förekommer inte förrän vid stämman den 27 oktober 1867. Konungens befallningshavande begärde då in uppgifter om behovet av säd. Kommunen konstaterade, att det behövdes minst 5 400 lispund mjöl, vilket var 3 lispund per invånare.

Den 24 november 1867 tillsattes arbetskommittéer för nödlidande. Den 1 december meddelades, att ett räntefritt undsättningslån på 6 534 Rd erhållits. Lånet skulle återbetalas 1870, 1871 och 1872. Av lånet skulle 600 Rd nyttjas för inköp av mjöl till personer, som genom sin ekonomiska ställning inte kunde ställa säkerhet för lånets återbetalning. Fattigkassan svarade för återbetalning av dessa belopp.

På nytt delas nu socknen in i 11 distrikt för att administrera undsättningslånet.

Mellan den 8 december 1867 och den 13 juni 1868 hölls 26 stämmor utan att nödsituationen och missväxten i Brunflo var föremål för debatt. Det berättas, att när våren kom 1868, så började brödsäden tryta. Utsvultna förbönder vankade i april månad i veckor i Sundsvalls hamn. De väntade på ryska fartyg, som låg inskruvade i isen någon mil till havs. Masttopparna på fartygen kunde man se, men fartygen kunde inte passera genom isvallarna förrän långt in i maj. Så länge kunde inte formännen vänta.

Sädesskörden blev ovanligt rik 1870. Sammanfattar vi åren 1850–1880, så är det endast tre av åren som är verkliga missväxtår: 1849, 1865 och 1867. Året 1849 betraktas som det svåraste.

Många av de förbättringar som sker får tillskrivas Hushållningssällskapets energiska försök att få bönderna att göra jorden mindre frostlänt genom utdikning och införandet av

hårdigare växtarter mer lämpade för våra bygder. Prosten Claes Halling skriver 1703, att jorden i Brunflo består av sandmylla, tämligen fruktsam, minst i Brunflo och mest i Näs. Den sägs vara mycket bärande (= ge god skörd) men inte tåla köld eller väta.

Missväxt i modern tid (1900-talet)

Sommaren 1901 var ovanligt varm, men 1902 blev det åter svår missväxt. Axel Abrahamsson i Marieby berättar, att det var den kallaste sommar han mindes. Ingen säd gick att mala till mjöl. Potatisen blev liten och av dålig kvalitet. Vallhöet slets nästan sönder av kallblåsten. Det snöade mitt i sommaren. År 1907 blev det åter en kall och regnig sommar.

Året 1915 var våren och försommaren kall med snö kring midsommar, men skörden blev trots detta god. År 1921 var sommaren åter kall och regnig, så att skördemaskiner inte kunde nyttjas. En missväxt utan motstycke blev det 1933. Inget regn kom förrän långt fram i augusti. Höskörden torkade bort. Många tvingades slakta sina djur och halm köptes från södra Sverige. För en ko fick man endast 35 kronor. Det var dåliga tider, men förändringarnas tid hade nu kommit till våra bygder.

Resurserna var större, hushållningen bättre och den moderna tekniken hade gjort sitt intåg. I det gamla bondesamhället rådde naturhushållning. Det gällde att ha foder för vintern, så att det som fanns i ladorna räckte till för kreaturen. En betydande uppodling ägde rum 1860–1940. I byarna började man dränera markerna och röja undan sten. Man anlade fåbodrar, som ofta fick lika stora odlingsarealer som gårdarna hemma i byn. I fåbodarna odlades grönfoder men även säd och framförallt hö. Även om det var knappt om pengar, så levde man nu bättre än förr. Det här var en period med snabb kvali-

tetsförbättring av åkerjorden, som därmed gav större avkastning än tidigare och samtidigt skapade resurser för att undvika nöd- och missväxtår.

*

Vi är nu inne i förändringarnas tid igen. Idag slösas de resurser bort, som skapats under slit och möda i århundraden. Vi behöver inte längre oroa oss över missväxt och nödår som förr. Idag lever vi i ett överflöd, som farfars far inte kunde drömma om på samma sätt som dagens människor har svårt att göra sig en föreställning om hur förhållandena var, när traktorn var "storstatu-sen" för 100 år sedan.

Käll och litteraturförteckning

Opublicerade källor

- Abrahamsson, Axel. Anteckningar om missväxtår i Brunflobygden 1899–1933. Brunflo Hembygdsförenings arkiv. Akt 21, 25, 70, 198. LMK (Lantmäterikontoret i Östersund).
- Andersson, Nils. Anteckningar om seder och bruk i Brunflobygden. Brunflo Hembygdsförenings arkiv.
- Befolkningsstatistiska Tabeller 1–8. Brunflo Kyrkoarkiv. Numera ÖLA (Östersunds Landsarkiv).
- Brunflo Kommunalstämmas Protokoll åren 1863–1951. AI:1–5 ÖLA. I avskrift i BMB (Brunflo Minnes Bank, Brunflo hembygdsgård).
- Brunflo Kyrkoarkiv A:7, NI:2, Visitationsprotokoll 1812–1850. ÖLA.
- Brännvinsstatistik 1835–1855. ÖLA.
- Brunflo Tingslags Domböcker och Protokoll. 1786–1805, 1806–1820. ÖLA.
- Fale A. Burmans Konzeptdagböcker 1793–1802. Avskriftssamlingen. Vol.12. ÖLA.
- Handlingar angående militieboställena. Landskontoret. GVII. ÖLA.
- Jordeböcker för Brunflo. Jämtlands län. ÖLA.
- Topografiskt register över Skrivelser till Kungl Maj:t från kollegier, ämbetsverk, m.fl. statliga myndigheter avseende Västernorrlands, Gävleborgs och Jämtlands län. Riksarkivet, Stockholm.

Publicerade källor

- Brunflo Hembygdsförenings Skriftserie* 1-18.
Brunflobygden Årgång 25-34. 1972-82.
Grönli, Oddvar. Budeaetta frå Jämtland. I *Norsk Slektshistorisk Tidskrift*. Band X. Hefte 3. Oslo 1946.
Halling, Claes. En jämtlandsbeskrivning från år 1704. I *Jämten* 1931. (Hallings beskrivning publicerades av Gudmar Hasselberg).
Hagström, Johan Otto. *Jemtlands Oeconomiska Beskrifning 1749*. Stockholm 1751.
Hülphers, Abraham. *Samlingar till en beskrifning öfver Norrland* 2. Westerås 1775.
Jämtlands och Härjedalens Historia 1-4. Stockholm 1948-62.
Jämtländska Räkenskaper 1564-71. Lund 1944-48.
Kardell, Pehr. *Anteckningar om Jemtlands län*. Östersund 1967.
Rissler, Pehr. *Anteckningar om Jemtlands län*. Stockholm 1866.
Rosander, Göran. Nödåret 1867. I *Jämtlands län*. Östersund 1967.
Rydå, Karl. *Boken om plogen*. Stockholm/Borås 1981.
Szabo, Matyas. Jordbrukets tidiga mekanisering. I *Fataburen* 1982.
Sporrong, Ulf. *Jordbruksbygd. Nr 10. Känn ditt land*. STF. Södertälje 1981.
Tidskrift för Svenska Lantbruket och dess binäringar 1860, 1861.
Wichman, Holger. *Norrländskt Arbetsliv under 1700-talet*. Stockholm 1968.
Wiklund, Olof. *Dagboksanteckningar från 1820-talets Brunflo*. Sammanställda av Sven Schylberg. *Brunflobygden* Årg. 25, 1972.

ELISABETH ENGBERG

En ny plan för fattigvården

Nils Nordlander och
fattigvårdsorganisationen i Skellefteå
socken under 1830-talet

Bland en folkmängd af vid pass 11,900 människor uti ett mindre bördigt landskap är det ej underligt, om de fattigas antal äfven är stort. Har landet dessutom varit hem-sökt af fleråriga missväxter, så har fattigdomen derunder haft godt tillfälle att rotfästa sig; och en gång inkommen är den en gäst, som ej lätt låter sig afvisas.¹

Med dessa ord beskriver kontraktsprosten, hovpredikanten och teologie doktorn Nils Nordlander tillståndet i Skellefteå vidsträckta socken när han 1834, som nyss utnämnd kyrkoherde, anlände från Uppsala till sin nya församling. Vid ankomsten till Skellefteå mötte han en socken med stora ekonomiska och sociala problem. Skellefteå ansågs visserligen som ett "fett" pastorat men i socknen var fattigdomen utbredd. Den nye prosten tvekade inte att ta itu med situationen. Under Nordlanders nära fyrtioåriga tjänstetid i Skellefteå kom frågor kring regionens sociala och ekonomiska utveckling att stå i fokus för hans intresse och verksamhet. Initiativ togs för att förbättra och utveckla jordbruket i socknen och skolväsendet byggdes upp. I prästgården startades sparbank och lånebibliotek. Nordlanders engagemang sträckte sig över ett brett spektrum av vad vi idag skulle beteckna som kommunala verksamheter och genom sitt kraft-

fulla agerande för en stadsbildning i socknen räknas han som Skellefteå stads grundare. Men framför allt var det de sociala frågorna, nykterheten och fattigvården, som engagerade den driftige norrlandsprästen.

1830-talets missväxtår

Under det tidiga 1830-talet hade flera missväxtår efter varandra satt fattigvårdsorganisationen i Skellefteå socken på hårda prov. Svårt pressad av den stora nöden och en ökande fattigdom tvingades sockenstämman att tilldela fattigvården allt större resurser, men alla åtgärder tycks ha varit som ett sisyfosarbete. Bristen på spannmål var kännbar för hela befolkningen och socknen började bli svårt skuldsatt av de skenande fattigvårdsutgifterna. De beslut som innebar utökade resurser till fattigvården föregicks ofta av ett stort motstånd med animerade diskussioner och protester i sockenstämman. Detta ledde inte sällan till att verkställigheten drog ut på tiden och många gånger söktes tillfälliga lösningar för att klara de akuta behov som uppstod.²

Det går inte att utesluta att den långvariga frånvaron av en ordinarie ordförande i sockenstämman, i kombination med de svåra tiderna, kan ha bidragit till ett mera turbulent arbetsklimat än vanligt i Skellefteå socken. Ända sedan före prosten Nils Ströms död i oktober 1830 och fram till den första maj 1834 hade församlingen saknat ordinarie kyrkoherde och därmed också ordinarie ordförande och naturlig auktoritet i sockenstämman. Mestadels var det den blide pastorn Eric Olof Häggbom, mera omtalad för sitt goda hjärta än för auktoritet och handlingskraft, som skötte klubban. Frånvaron av en samlande kraft och väntan på en ny kyrkoherde kan också ha bidragit till de till synes många tillfälliga, otillräckliga och kostsamma lösningarna när fattigvårdsbördan bara ökade i

missväxtens spår.

År 1834 var emellertid den långa vakansen på kyrkoherdebefattningen över. Efter ett så gott som enhälligt val utsågs den då trettioåttåriga Nils Nordlander, vice pastor i Uppsala domkyrka, till kyrkoherde i Skellefteå regala pastorat. Att en akademiskt meriterad präst, som dessutom var utsedd till hovpredikant, hamnade i en landsortsförsamling i Västerbottnen kan förklaras av att Skellefteå vid den tiden betraktades som ett av Härnösands stifts främsta pastorat med ett stort jordbruk och höga löneförmåner.³ Pastoratet var inte bara ett av de främsta utan också ett av de till ytan största. Det omfattade vid Nordlanders tillträde hela Skellefteå socken vilket innebar omkring 2 700 km². Under mitten av 1800-talet var det ungefär en dagsresa mellan den södra och den norra sockengränsen. För att ta sig från kusten till sockengränsen i väster mot Norsjö krävdes inte sällan två dagsresor, vid gynnsamma omständigheter vintertid kunde det dock gå snabbare.⁴

Ambitioner och visioner

Den 3 augusti 1834 intog den nye kyrkoherden för första gången ordförandeplatsen i sockenstämman. Redan i hans inledningsanförande blev det tydligt att socknen hade fått en kraftfull ledare med både ambitioner och visioner.

Ordföranden, som första gången i egenskap af församlingens pastor skulle vid denna sockenstämma börja att framställa ärendena och leda öfverläggningarna, tillkännagaf, att han af Skellefteå församling, såsom i allmänhet känd för upplysning och kraft, egde rätt att vänta och fordra vishet, alfvar och fridsamhet i rådslag, ihärdighet och oegennyttia i handling. Ordföranden förutsåg visserligen att här, såsom allestädes i större församlingar, någ-

ra oroliga hufvud skulle finnas, som missnöjas åt allt, och bestrida allt, som mer eller mindre afviker från deras skefva åsigters alltid inskränkta fattning, och kalla kärlekslösa beräkning. Men ordföranden hoppades att dessa fiendlige wedersakares röst alltid skulle nedtystas af de sannt fromme och vise i församlingen, och sådane beslut fattas som lände till församlingens icke blott ögonblickliga utan långvariga välfärd.⁵

Inledningsanförandet, men kanske främst de långa och utförliga protokollen från hans penna, visar att han tog sig an ordförandeskapet med iver och målmedvetenhet. Under sin nära fyrtioåriga tjänstetid kom den dynamiske och handlingskraftige Nils Nordlander att vara en naturlig auktoritet på många områden i den stora norrlandssocken. Den praktiskt lagde prosten kunde ge råd både i andliga och timliga spörsmål.

Enskilda individers möjlighet att som aktörer ingripa och påverka komplexa historiska skeenden är en fråga som alltid kan diskuteras. Det är dock svårt att komma förbi den stora betydelse Nils Nordlander, hans idéer, organisatoriska förmåga och sociala engagemang kom att få för fattigvårdens utveckling i Skellefteå från mitten av 1830-talet och under lång tid framåt. Ända fram till 1870-talet var han starkt engagerad i det mesta som hade med fattigvården att göra och alla de tre utförliga reglementen, som formulerades för fattigvården i Skellefteå socken åren 1846, 1862 och 1868, bär spår av hans penna.⁶ Det sociala engagemanget var inte enbart begränsat till lokalplanet. Under åren 1853–1863 var Nordlander vid sidan av kyrkoherdeuppgiften riksdagsman för prästeståndet och tillhörde där sitt stånds liberala minoritet.

Trots att den nye kyrkoherden i Skellefteå hämtades från den akademiska miljön i Uppsala hade han norrländskt ursprung. Nils Nordlander föddes 1796 i Torsåkers församling i

Nils Nordlander. Bildarkivet Skellefteå museum.

Ångermanland, där fadern var storbonde och skeppare. Uppväxten i bondemiljön kan vara en förklaring till att Nordlander, förutom för de sociala frågorna, också hade ett stort intresse för jordbruksutveckling. Först som 22-åring skrevs han in som student i Uppsala och kunde tre år senare, i december 1821, prästvigas för sitt hemstift, Härnösands stift. Efter prästvigningen följde några år i Stockholm, då Nordlander genom sitt arbete fick tillfälle att röra sig i aristokratiska kretsar och etablera goda kontakter med samhällets eliter. Under en tid var han huspräst hos en av huvudstadens betydande adelsdamer, grevinnan Charlotta Mörner. Stockholmstiden innebar också tjänstgöring som pastorsadjunkt i Jakobs och Johannes församlingar och ett kort förordnande som vice notarie vid hovkonsistoriet. Parallellt med den prästerliga tjänstgöringen fortsatte Nordlander sina akademiska studier och disputerade 1826 för magistergraden, den tidens högsta teologiska examen.⁷ Kanske var det de tidigare kontakterna vid hovet som hade bidragit till att han året innan han anlände till Skellefteå hade utsetts till kunglig hovpredikant.⁸ Trots akademiska meriter och goda kontakter uppåt i samhällshierarkin valde Nordlander att stanna kvar i Skellefteå fram till sin död 1874. Den välmeriterade prostens saknade inte andra anbud. I december 1841 kallades Nordlander av Stockholms stads konsistorium till provpredikan i Storkyrkan i Stockholm, men han valde att avsäga sig kallelsen.⁹

Som många präster i sin samtid var Nils Nordlander ett barn av upplysningen, en man för vilken det andliga och det profana gick hand i hand. Det sägs att predikningarna i större utsträckning präglades av hans stora engagemang i sociala och näringsmässiga frågor än av mer traditionell andlig utläggning.¹⁰ Tidvis kom Nordlander därför också i öppen och kraftig konflikt med den folkliga fromheten i socknen, de så kallade nyläsarna för vilka det andliga inre livet var det centrala. Läsarnas läromässigt grundade avståndstagande och

vägran att använda de nya och reviderade kyrkliga böckerna, psalmbok, katekes och kyrkohandbok, var en av de frågor som ställde konflikten mellan läsarna och den etablerade kyrkan på sin spets.¹¹ Den rationelle och framstegsvänlige prosten hade svårt att förstå läsarnas fasthållande vid det gamla. "De [läsarna] kunna ej begripa, att den himmelska sanningen kan efter olika tidens fordringar på olika sätt uttryckas, och dock till sitt innehåll förblifwa oförändrad" skrev Nordlander 1845 i ett utlåtande till konsistoriet i Härnösand.¹² Det är uppenbart att nya värderingar mötte det traditionella Skellefteå i och med Nils Nordlanders ankomst till församlingen.

"En ny plan för fattigvården"

I Skellefteå mötte Nordlander en uppgiven socken som nästin-till hade uttömt sina resurser i en långvarig kamp mot missväxt och den ökande fattigdom som följde i dess spår. Han beskriver själv hur det var ställt med fattigvården då han tillträdde:

Dess [fattigvårdens] föreståndare hade i samråd med sockenmännen ställt den [fattigvården] efter bästa öfvertygelse, samt med afseende på råd eller lägenhet. Men att den ej var fullt ändamålsenlig visade sig tydligast af de stora kringstrykande tiggare hoparne. De första åren af min härvaro använde jag bland annat äfven att i detta afseende insamla nödig kännedom af så väl de fattige som de fattigförsörjande.¹³

Om alla förändringar på fattigvårdens område före 1834 drogs i långbänk blev förhållandet nu det motsatta. I egen-skap av sockenstämmans ordförande tog Nordlander raskt och målmedvetet initiativ till en rad förändringar. Redan i december 1834 fattades beslut om att förändra de traditions-

bundna formerna för utackordering av fattiga barn med syfte att fler barn än tidigare skulle kunna försörjas.¹⁴ När länets socknar 1835 av landshövdingen uppmanades att inrätta sockenmagasin, bejakades detta tämligen kontroversiella ärende enhälligt och utan större diskussioner av sockenmännen trots att det i praktiken innebar en ökning av böndernas skattebörd. Sockenmagasinet, dit alla hemmansägare hade att leverera spannmål i relation till sin skattekraft, var tänkt som en buffert i svåra tider och syftade till att minska beroendet av dyr inköpt brödsäd.¹⁵ Detta argument var sannolikt något som sockenborna i Skellefteå förstod. Under den långvariga missväxtperioden hade socknen tvingats köpa in en stor mängd spannmål till marknadspris för att förhindra hungersnöd och därigenom blivit svårt skuldsatt.

Protokollen visar att både i frågan om utackordering och om sockenmagasinet var Nordlander den drivande kraften som starkt och vältaligt argumenterade för sin sak. Ett källkritiskt problem i sammanhanget är givetvis att protokollet skrevs av ordföranden själv, vilket skulle kunna innebära en risk att han överskattar sin egen insats på bekostnad av andra. Om så var fallet kan vi aldrig med säkerhet veta, men det faktum att protokollet alltid upplästes och justerades av sockenstämman bör ändå borga för att händelseförloppet är någorlunda korrekt beskrivet. I sin egenskap av ordförande tycks Nordlander trots sin auktoritet inte ha dominerat på ett sådant sätt att han kvävde debatten. Av protokollet framgår att diskussionen kunde vara livlig och att prostens meningsmotståndare också vågade göra sina röster hörda i sockenstämman.

Våren 1836 togs ett viktigt steg på väg mot en fullständig reformering av fattigvårdsorganisationen i Skellefteå socken, då sockenstämman beslutade att bilda en särskild nödhjälpsfond. Beslutet var kontroversiellt och kunde först efter en rad överklaganden träda i kraft 1841.¹⁶ Fonden skulle vara skild

från den vanliga fattigvården och utgöra en buffert som kunde bidra med ekonomiskt stöd under missväxtår. Därigenom skulle också fattigvårdsbördan på sikt kunna lindras för den enskilde. Fonden skulle byggas upp genom årliga avgifter som skulle erläggas av alla grupper i befolkningen, även de egendomslösa. För pigor och drängar skulle avgiften dras från deras lön. Hemmansägarna som hade att bekosta fattigvården var befriade från avgift, men deras döttrar och söner fick delta i uppbörden på samma sätt som pigor och drängar.¹⁷ Beslutet om en allmän uppbörd till nödhjälpsfonden medförde också att socknen ända fram till 1862 av Kungl. Maj:t befriades från skyldigheten att ta upp den allmänna fattigvårdsavgift som föreskrevs i 1847 års och 1853 års fattigvårdsförordningar.¹⁸ Nödhjälpsfonden existerade långt in på 1900-talet men utdebiteringen tvingades av legala skäl att upphöra 1862. Fondkapitalet uppgick då till drygt 30 000 Riksdaler.¹⁹

Distriktsorganisationens framväxt

Nästa stora steg mot en reformering av fattigvårdsorganisationen togs 1838, då den distriktsorganisation som kom att bli bestående i mer än trettio år infördes. De fattiga som dittills försörjts genom tillfälliga bidrag från fattigkassan och genom spannmålsutdelning skulle nu, i första hand för ett år framåt, fördelas på distrikt där de skulle få sin försörjning men också i mån av förmåga förses med arbete. En decentraliserad fattigvård med ett stort lokalt ansvarstagande sågs som lösningen på otillräckliga sockengemensamma resurser, accelererande fattigvårdsutgifter och ett utbrett tiggeri. Tankarna på en distriktsorganisation var inte alldeles nya utan hade redan några år tidigare framförts i sockenstämman men utan att leda till några konkreta åtgärder.²⁰

Sedan början av 1830-talet hade tillvägagångssättet att försörja de fattiga genom utdelning av spannmål några gånger om året börjat bli allt mer problematiskt. Förutom svårigheten att förmå alla skattskyldiga hemmansägare att leverera in spannmål till den sockengemensamma fattigboden, var det också i den stora socknen svårt att kontrollera att spannmålen verkligen delades ut till de mest behövande.

Oundvikligt var att många misstag derwid skulle begås: ty dels woro många af de anropande fattige från aflägsna trakter i socknen och således till sin beskaffenhet och belägenhet föga kände dels woro de företedde betygen [intyg om fattigdom och behov av understöd utfärdad av någon av byamännen i hembyn] stundom tveydiga och någon gång alldeles falska.²¹

Det blev också allt mer uppenbart att fattigvårdens resurser var otillräckliga för att möta de behov som i missväxtens spår hela tiden ökade i den stora socknen. "Stora skaror af tiggare ströko då fram och åter i socknen för att söka sitt livsuppehälle" skriver Nordlander.²²

I den ekonomiskt svåra situationen fanns det alltså ett behov av kontroll av både understödsgivare och understödstagare. Det fanns också ett behov av att fördela fattigvårdsbördan så jämnt som möjligt mellan byarna i socknen. Sammantaget kom detta att bli bärande motiv till den organisationsförändring som genomfördes. Att decentralisera det praktiska fattigvårdsansvaret från sockennivå till bynivå skulle göra det möjligt att kontrollera att de begränsade resurserna användes på ett riktigt sätt och kom rätt personer till del. I byn var den sociala kontrollen god, både på understödsgivare och understödstagare.

Förslaget till den nya fattigvårdsorganisationen presenterades för sockenstämman i april 1838 i samband med vårens så

kallade fattigreglering, den sedvanliga årliga överläggningen kring fattigförsörjningen inför det kommande räkenskapsåret.²³ Nyordningen mötte för ovanlighetens skull inget motstånd utan kunde träda i kraft samma vår. Kanske berodde den omedelbara acceptansen på att förslaget var väl förberett och förankrat innan ärendet lades fram för beslut. Nordlander beskriver själv strategin på följande sätt:

Efter öfverläggningar med dels ståndspersoner, dels bönder och i samråd med min lika upplyste som driftige adjunkt, nu varande brukspredikanten Klockhoff vid Ytterstfors uppgjordes en ny plan till fattigreglering för socknen och denna plan bestod helt enkelt deruti, att alla inom socknen kända fattige och tiggande personer, så äldre som yngre skulle upptagas och klassificeras efter deras större eller mindre arbetsförmåga och sedan på skattne fördelas. Denna nya plan framställde jag vid sockenstämman som föregick 1838 års fattigreglering.²⁴

Genom den nya fattigvårdsorganisationen fördes de sociala frågorna ned på det förindustriella samhällets allra mest lokala nivå, bynivån. Socknen indelades geografiskt i ett antal fattigvårdsdistrikt, där varje distrikt utgjordes av en by eller en sammanslagning av flera mindre, närbelägna byar. Varje distrikt hade att under ett år framåt ansvara för fattigvården inom sitt område. Byalagen fick ikläda sig ansvaret som distriktens styrelse och bystämman fick nya uppgifter när det skulle överläggas kring distriktets fattigförsörjning.²⁵ En gång om året samlades representanter för socknens byar i sockenstugan för att med hjälp av husförhörslängden och den egna lokalkännedomen göra en genomgång av alla individer i socknen som bedömdes vara i behov av stöd. By för by uppfördes de fattiga i en särskild förteckning, klassificerades efter arbetsförmåga och fördelades så rättvist som möjligt mellan

de olika fattigvårdsdistrikten i relation till distriktens skattekraft. Fördelningen kunde ta flera dagar i anspråk och den första fattigregleringen, när 1480 fattiga fördelades på distrikt, sträckte sig över en hel vecka.²⁶ Nils Nordlander karakteriserade den årliga fördelningen av socknens fattiga som " - - - en Socken-Riksdag med stor magt och myndighet att göra och låta i afseende på de fattiges försörjning".²⁷ Han beskriver målande hur bedömningen av individernas behov ofta föranledde heta diskussioner mellan ombuden från de olika byarna:

Discussionerna voro icke så vältaliga som ordrika och högljudda. Så här ungefär disputerades: Deputerade från Gagsmark: 'Gabriel Ståhls Enka är sjuklig och förskräckligt fattig. Hon måste upptagas å distriktet såsom icke arbetsför och äfven få sig 2 tr korn anslagne'. Deputerade från Källbomark och Åbyn: 'Huru kan du ha på ditt samvete att föreslå ett så stort anslag på Ståhl-Enkan. Hon är ännu arbetsför, har egen jord och hus och har intet tiggat. Skämmes du icke att stå och ljuga'. Deputerade från Gagsmark: 'Jag ljuger intet. Wisseligen har hon jord och har hittills bergat sig men nu begynner hon bli sämre'. Så framkallade oppositionen sanningen, ehuru den genom sin långträdighet medtog mycken tid.²⁸

Att splittra och flytta de fattiga familjerna för att uppnå rättvisa mellan de fattigförsörjande distrikten tycks inte ha föresvävat beslutsfattarna i den västerbottniska kustsocknen. Det vanliga var istället att de fattiga som skulle försörjas förlades till det distrikt där de sedan tidigare var bosatta. För att åstadkomma så stor rättvisa som möjligt tillämpades därför ett slags utjämningssystem, där de distrikt som hade för liten försörjningsbörda i relation till sin skattekraft fick kompensera de mer betungade distrikten med kontanta medel. Indivi-

der som saknade fast bostad kunde i större utsträckning vid behov flyttas mellan distrikten.²⁹ Att låta den som hade en egen bostad, och "stundom äfven ett litet potatisland" bo kvar i sin hemby ansågs lämpligt och var troligen en fördel ur försörjningssynpunkt.³⁰ Det gjorde det sannolikt också lättare för de fattiga att upprätthålla eventuella stödjande nätverk av närstående, grannar och vänner. Om också detta var en medveten strategi från beslutsfattarnas sida säger källorna inget om.

Efter lokala förhållanden och särskilda omständigheter

Fattigvårdsdistrikten hade stor frihet att anpassa formerna för de fattigas försörjning efter sina egna förutsättningar och rådande lokala förhållanden. Huvudsaken var att se till och ansvara för "det ingen af Districtshjonen förgås i huswillhet, nakenhet, hunger eller wanvård". Vissa grundregler fanns dock som måste följas. Den nya organisationen innebar ingen förändring av fattigvårdsansvaret. Det var fortfarande de skattskyldiga hemmansägarna som hade att bekosta fattigvården och de skulle nu på bynivå gemensamt ansvara för att hålla de fattiga med ved och spannmål samt se till att de hade tak över huvudet. "Så kunde Fattigvårdskommittén vara förwissad att ingen af de fattige, hwarhelst han bodde inom det widsträckta fattigvårdssamhället behöfvde swälta eller frysa ihjel", skriver Nils Nordlander 1861.³¹ De individer som hade klassificerats som arbetslösa skulle dock förses med arbete i sitt distrikt, anpassat efter deras arbetsförmåga, och på så sätt "vänjas" vid att försörja sig själva. Då ett viktigt syfte med den nya fattigvårdsorganisationen var att minska tiggeriet i socknen fanns också en bestämmelse som föreskrev att den fattige skulle hålla sig till sitt eget distrikt och där få sin försörjning. Med stöd i tjänstehjonsstad-

gans bestämmelser tilldelades distrikten full målsmans- och husbonderätt över sina fattiga. Bara den som kunde visa att han eller hon kunde försörja sig och sin familj genom eget arbete fick begära tillstånd att lämna distriktet för att söka sig utkomst på annat håll. Utöver dessa grundläggande regler fick distrikten själva bestämma på vilket sätt "deras" fattiga skulle försörjas under det kommande året med enda förbehåll att de överenskommelser som gjordes skulle återrapporteras till socknen. Dessa grundläggande regler för fattigvårdsdistrikten precisades och utvecklades i det 58 paragrafer långa reglemente för fattigvården som upprättades och fastställdes 1846. Givetvis var det Nils Nordlander som förde pennan.

Distriktsorganisationen av fattigvården i Skellefteå byggde i stor utsträckning på den väl utvecklade byorganisation som fanns i byarna i Norr- och Västerbotten. I de folkrika och tätbebyggda byarna fanns tidigt behov av att på olika sätt reglera näringsliv och samhällsliv genom gemensamma överenskommelser, till exempel vilka regler som skulle gälla för jordbruk och fiske inom byn. Byalagets beslutande organ var bystämman, där hemmansägarna samlades för att självständigt diskutera och avgöra byagemensamma angelägenheter.³² När fattigvårdsansvaret flyttades från central sockennivå till lokal bynivå tilldelades den självständiga bystämman nya arbetsuppgifter och inlemmades i egenskap av fattigvårdsdistriktets styrelse i den sockengemensamma fattigvårdsorganisationen. Att som socknens fattigvårdsreglemente föreskrev, "överlägga och besluta om de fattigas vård och försörjande" skulle i Skellefteå sockens byar komma att bli en av bystämmans viktigaste arbetsuppgifter under drygt trettio år. Det lokala ansvaret medgav en effektiv kontroll på såväl understödsgivare som understödstagare i den ytmässigt stora socknen med en ständigt växande befolkning.

Epilog

Den distriktsbaserade fattigvårdsorganisationen i Skellefteå socken som växte fram i ett samhälle med stora sociala och ekonomiska problem kom att fungera i drygt trettio år. Beslutsfattarna ansåg att fattigvården i socknen fungerade så väl att de var ovilliga att göra några förändringar i samband med att den första nationella fattigvårdslagstiftningen infördes 1847. Inte heller 1862 års kommunalförfattningar som innebar att fattigvården blev en angelägenhet för den borgerliga kommunen ledde till några större förändringar. Endast med smärre modifieringar ikläddes den distriktsbaserade fattigvårdsorganisationen kommunal kostym. Det största incitamentet till förändring blev istället den ekonomiska och sociala utvecklingen under 1860-talet. På samma sätt som den långvariga missväxten under 1830-talet ledde till distriktsorganisationens framväxt blev den ekonomiska lågkonjunktur som kulminerade det beryktade missväxtåret 1867 dess fall. Det befintliga sociala skydds nätet bröt samman under trycket av en dramatisk ökning av antalet fattiga och allt mer accelererande fattigvårdsutgifter. Distriktsorganisationen avskaffades formellt, när en ny nationell fattigvårdsförordning infördes 1871 och den gamla naturaförsörjningen allt mer började ge vika för en avgifts- och skattefinansierad fattigvård.

På mitt handlingssätt i fattigvårdsangelägenhetens handhavande behöfver jag ej blygas att blicka tillbaka. Jag har i det afseende mycket tänkt och arbetat, och jag hoppas, att äfven församlingen skall bära mig vittnesbörd derom.³³

Med dessa ord summerade Nils Nordlander själv under ti-digt 1860-tal sitt mångåriga arbete med att utveckla och reformera fattigvården i Skellefteå. Trots att han som en av sock-

nens frontalfigurer många gånger fick utstå kritik när fattigvården sviktade, mattades inte det sociala engagemang-
et. När kommunalstämman våren 1866 tillsatte en kommitté
för att försöka göra någonting åt den allt mer otillräckliga fat-
tigvårdsorganisationen var den då 70-årige prosten en själv-
skriven ledamot. Så kom Nils Nordlander också att sätta sin
prägel på 1868 års fattigvårdsreglemente.³⁴

I den bygd och den församling som han tjänade i fyrtio år
har Nils Nordlander inte enbart gått till historien som Skellefteå
stads grundare utan med rätta också som en stor social re-
formator. Otaliga protokoll och utförliga reglementen av hans
hand bär än idag, som han själv önskade, vittnesbörd om en
man som "i det afseende mycket tänkt och arbetat".

Noter

- 1 Nordlander, Nils. Berättelse öfver fattigvårdens ställning i Skellefteå ifrån och med 1834 till och med 1843. Handskrift från 1843 i Skellefteå landsförsamlings kyrkoarkiv J:2, Härnösands landsarkiv. Huvuddelen av Nordlandercitaten i denna artikel är hämtade från denna handskrift från 1843 i Skellefteå landsförsamlings kyrkoarkiv, där Nils Nordlander personligt reflekterar över fattigvårdssituationen i församlingen under de tio år han varit dess kyrkoherde.
- 2 Se till exempel sockenstämmoprotokoll Skellefteå 2 oktober, 4 december 1831, 1 april 1832, Skellefteå landsförsamlings kyrkoarkiv, Härnösands landsarkiv.
- 3 Fellström 1976, 61 ff.
- 4 Lassila 1972, 123–124; Fellström 1976, 61.
- 5 Sockenstämmoprotokoll Skellefteå, 3 augusti 1834.
- 6 Se Bexell 1991, 392–396 samt Strömholm 1996, 127–134. Även Strömholm framhåller Nordlanders kraftfulla reformverksamhet i den agrara norrlandssocknen och hur hans personliga insatser i flera avseenden var av avgörande betydelse för samhällsutvecklingen.
- 7 Teologie doktor blev Nordlander först 1844 och då genom kunglig

- utnämning. Den högsta akademiska examen var fortfarande magisterexamen. Teologie doktorsgraden var en ren hedersbetygelse som kunde tilldelas förtjänta präster av Kunglig Maj:t. *Se Strömholm 1996, 128ff.*
- 8 De biografiska uppgifterna har i huvudsak hämtats från Bexell 1991, 392-396 samt Fellström 1976, 63-65.
 - 9 *Matrikel öfver Hernösands stift*. Härnösand 1866.
 - 10 Bexell 1991, 394; Fellström 1976, 65ff.
 - 11 Ericsson & Harnesk 1994, 89, 104, 172; Strömholm 1996, 132-134; Bexell 1991, 394.
 - 12 *Nordisk Kyrkotidning*, fjerde supplementet, 23 april 1845.
 - 13 Nordlander 1843.
 - 14 Sockenstämmoprotokoll Skellefteå 25 december 1834.
 - 15 Sockenstämmoprotokoll Skellefteå 1 mars, 15 mars, 19 juni 1835.
 - 16 Sockenstämmoprotokoll Skellefteå 28 november 1841.
 - 17 Sockenstämmoprotokoll Skellefteå 3 april 1836, 23 maj 1836.
 - 18 *Skellefteå nya Tidning* 12 juni 1861. I en insänd artikel betitlad "Ett slutord till insändaren i fattigvårdsfrågan" besvarar Nils Nordlander en anonym insändare som anklagar socknen för att inte fullt ut följa 1853 års fattigvårdsförordning. Nordlander hänvisar till Kongl. Maj:ts beslut att godkänna uppbörden till nödhjälpsfonden och att socknen därigenom fått uppskov med den skyldighet att uppbära en personell allmän fattigvårdsavgift som föreskrevs i 1847 års och 1853 års fattigvårdsförordning.
 - 19 Fellström 1964, 206.
 - 20 Sockenstämmoprotokoll Skellefteå, 3 april 1836.
 - 21 *Skellefteå nya Tidning* 15 maj 1861.
 - 22 Genmäle av Nils Nordlander i *Skellefteå nya Tidning* 15 maj 1861. Nordlander försvarar den befintliga fattigvårdsorganisationen genom att påminna om hur situationen var innan den infördes.
 - 23 Benämningen *fattigreglering* förekommer första gången i april 1836 när det i ett sockenstämmoprotokoll talas om "regleringen af fattigvården för innevarande år". Fattigregleringen kom med tiden att bli ett begrepp synonymt med den sockengemensamma överläggning kring fattigvården som årligen ägde rum i Skellefteå socken ända fram till sekelskiftet. Att såväl begreppet som företeelsen levde kvar

- länge framgår bland annat av annonser i *Skellefteå nya Tidning* så sent som under slutet av 1890-talet.
- 24 Nordlander 1843.
 - 25 När den nya organisationen infördes 1838 hade socknen indelats i 59 fattigvårdsdistrikt. År 1871, det sista året distriktsorganisationen var i funktion, redovisades till landshövdingens femårsberättelse att det fanns 85 fattigvårdsdistrikt i socknen. Handlingar till Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelse 1876, Kronofogdens i Skellefteå arkiv. Avskrift Skellefteå Museum.
 - 26 *Skellefteå nya Tidning* 15 maj 1861.
 - 27 Nordlander 1843.
 - 28 Nordlander 1843.
 - 29 Nordlander 1843; Sockenstämmoprotokoll Skellefteå 12 augusti 1838.
 - 30 Nordlander 1843; Fattigvårdsreglemente för Skellefteå socken 1846, § 37.
 - 31 *Skellefteå nya Tidning* 15 maj 1861.
 - 32 Byorganisationen i Norrland och bystämman som beslutande organ har utförligt belysts av Olof Isaksson i en avhandling från 1967. Isaksson menar att den norrländska byorganisationen började etableras redan under medeltiden i de större byarna längs älvdalarna och att Västerbotten hade en fast byorganisation under 1600-talet. Bystämman som beslutande organ formaliserades i Västerbotten under 1700-talet i samband med att byordningar fastställdes i de flesta av länets byar. Isaksson 1967, passim.
 - 33 "Ett slutord till insändaren i fattigvårdsfrågan". Nils Nordlander bemöter kritik mot fattigvårdsorganisationen i *Skellefteå nya Tidning* 12 juni 1861.
 - 34 Kommunalstämmans protokoll Skellefteå 23 maj 1866. Skellefteå kommuns arkiv.

Käll- och litteraturförteckning

Opublicerade källor

- Sockenstämmoprotokoll Skellefteå 1831-1862. Skellefteå landsförsamlings kyrkoarkiv. Härnösands landsarkiv.
- Kommunalstämmans protokoll Skellefteå 1863-1871. Skellefteå kommuns arkiv.
- Nordlander Nils, Berättelse öfver fattigvårdens ställning i Skellefteå ifrån och med 1834 till och med 1843. Skellefteå landsförsamlings kyrkoarkiv J:2, Härnösands landsarkiv.
- Handlingar till Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelse 1876. Kronofogdens i Skellefteå arkiv. Avskrift Skellefteå Museum.

Publicerade källor

- Fattigvårdsreglemente för Skellefteå socken fastställt 1846*. Skellefteå 1859.
- Matrikel öfver Härnösands stift*. Härnösand 1866.
- Nordisk Kyrkotidning*, fjerde supplementet, 23 april 1845.
- Skellefteå nya Tidning* 1861.

Litteratur

- Bexell, Oloph. Nils Nordlander i *Svenskt biografiskt lexikon* H 133. Stockholm 1991.
- Ericsson, Tom & Börje Harnesk. *Präster, predikare och profeter. Läseriet i övre Norrland 1800-1850*. Gideå 1994.
- Fellström, K A. *Från Kyrkbacken. Historiska anteckningar från Skelleftebygden*. Umeå 1964.
- Fellström, K A. *Prosten K A Fellströms minnesbilder*. Skellefteå 1976.
- Isaksson, Olof. *Bystämman och bystadga. Organisationsformer i övre Norrlands kustbyar*. Uppsala 1967.
- Lassila, Mauno. *Vägarna inom Västerbottens län*. Umeå 1972.
- Strömholm, Stig. *Vardagsmödans man. I Från Bygd och Vildmark, Luleå Stifts årsbok 1996/97*. Luleå 1996.

GUNVOR FLODELL

Brasilienbrevet berättar¹

Inledning

I juli 2001 samlades ett 30-tal ättlingar till Agda och Johan Jakobsson till en kusinträff i avfolkningsbyn Nordansjö, vid Bjärtsjön i den sydligaste delen av Bjurholms kommun. Till detta tillfälle hade Viola och Bertil Burström från grannbyn Bjurvattnet inlämnat en brevbunt, innehållande ett sextiotals brev från utvandrare släktingar, till största delen avsånda från Brasilien (senare från Misiones, Argentina) och adresserade till släkten på Norrnäs, vid Bjärtsjöns norra ände. Sju av breven är t.o.m. daterade före utvandringen 1911. Breven hade hittats på vinden i den gamla Lindströmska gården i samband med renovering, tillvaratagits och bevarats. Av dem är f.n. ett trettiofem utskrivna och har åtskilligt att förtälja för eftervärlden.

Breven är värdefulla av flera skäl. Innehållsmässigt utgör de sammantagna dels en dokumentation av en utvandrarfamiljs möte med en ny kulturmiljö och vidare öden i kampen för att skaffa sig en ny, drägligare tillvaro, dels ger breven kompletterande uppgifter till tidigare kända förhållanden för en utvandringsväg som för eftervärlden blivit känd som "dödskaravanen" med därtill enbart förknippade negativa förtecken. Med hjälp av breven kan vi dessutom på individnivå rekonstruera den tidiga immigranthistorien ur ett kvinnoperspektiv.

Språkligt sett avspeglar de samtidigt folkligt berättande i mikroperspektiv, i privatbrevet som genre, vilket står t.ex.

dagboksanteckningar nära. De äldsta breven vittnar dessutom om skrivförmågan hos bonde- och arbetarbefolkningen för drygt 100 år sedan, en generation som i bästa fall bara hade några års skolgång bakom sig och som fick uppleva en stavningsreform 1906, innan de utvandrade 1911. Skribenternas talspråk torde ha varit dialektalt färgat, eftersom breven här och var innehåller dialektord och dialektala uttryckssätt.

I huvudsak är det tre generationer kvinnor som skriver med samma gemensamma drivkraft – att upprätthålla kontakten med det gamla landet: för den äldsta kvinnan med sina föräldrar och med den äldsta dottern som blev kvar i Sverige, för den senare generationen, fortfarande med några års svensk skolgång bakom sig, med sin syster och nära släktingar. Den därpå följande generationen talar svenska men saknar svensk skolgång. De försöker med påtaglig ansträngning att fortsätta den brevskrivningstradition som grundlagts av deras mor och mormor. I det följande är det de första breven från generation 1 och 2 som får stå i fokus (brev nr 1–14).

Breven till "navet Norrnäs"

Klassificering

Breven har jag delat upp kronologiskt i fyra delar. Del I omfattar perioden 1897–1910 och innehåller brev nr 1–7, skrivna av utvandrarfamiljen Hamrén: först från mannen, sedan från hustrun och två av barnen, del II (1911–1946) från den vuxenutvandrade Kristina Hamrén supplerad av dottern Emmerina fram till Kristinas död (brev nr 8–25), del III (1913–1962) skrivna av Emmerina fram till hennes frånfälle (nr 26–59) och brodern Rengnard (nr 60–61, från 1950 resp. 1964) samt del IV (nr 62–69, från 1943 resp. 1962–1965) skrivna av Emmerinas döttrar Elsa och Alcira och avsända från Misiones, Argentina. För denna framställning kommer, som tidigare nämnts, endast brev nr

1-14 att ligga till grund.

För att förstå släktsammanhangen mellan brevens avsändare och mottagare kommer jag att ge persondata, dels för utvandrarfamiljen, dels för de kvarvarande med rötter på Norrnäs, Bjurholm.

Persondata för utvandrarfamiljen Hamrén

Andersson (Hamn) *Hamrén, Jonas*, född den 14 november 1864 i Västergundsjö, Själevad (mor: Karin Nilsdotter Hamn, född 1840), död den 9 augusti 1922 på Santa Casa, Porto Alegre, Brasilien. Gift den 16 september 1894 i Vännäs med: *Lindström, Kristina* Leontina, född den 5 juli 1871 i Norrnäs, Bjurholm, död den 21 december 1947 i Oberá, Misiones, Argentina

Barn:

1) *Agda* Desideria, född den 22 juni 1893 i Nyby, Vännäs, död den 21 augusti 1969 i Bjurholm, uppvuxen hos morföräldrarna på Norrnäs. Gift med *Johan Jakobsson*, Nordansjö, född den 20 augusti 1891, död den 11 juni 1980 i Bjurholm. Nio barn, av vilka sonen Bror, född 1923, är den ende i livet idag.

2) *Emmerina* Augusta, född den 9 september 1895 i Nyby, Vännäs, död 27 november 1962 i Oberá, Misiones, Argentina. Gift I i Brasilien med *Isak Johan Bergman* (född 24 juni 1888, död 1941).

Barn: Eduardo Guilherme (Waldemar) Bergman, född den 15 december 1915 i Erechim, Brasilien, död i Monte Carlo, Misiones omkring 1980.

Eduino Siegward (Edvin) Bergman, född den 4 mars 1919 i Erechim, Brasilien, bor i Oberá, Misiones, Argentina. Gift II i Brasilien med *Karl Johansson*, född den 14 juli 1895 i Älvsbyn, utvandrad 1911, död 1954 i Oberá, Misiones.

Barn: *Elsa* Gertrud, född den 18 mars 1924 i Erechim, Brasilien, gift med Valdomero Zarratea, bor i Oberá, Misiones.

Agda Elvira, född den 16 maj 1926 i Viaduto, Brasilien, död den 20 juli 1998 i Oberá, Misiones, gift med Abian Johansson (död) och bosatt i Paraguay.

Karl Elof Johansson, född 1928 i Viaduto, Brasilien, död omkring 1990 i Monte Carlo, Misiones. Gift med Anita Rundqvist.

Gustav Vilhelm Johansson, född 1930 i Viaduto, Brasilien, död 1996 i Oberá, Misiones. Gift med Ana Lidbom.

Knut Emil Johansson, född 1932 i Viaduto, Brasilien, död 1978 i Oberá, Misiones. Gift med Cecilia Lidbom.

Alcira Johansson, född den 19 oktober 1933 i Viaduto, Brasilien. Gift och skild Scher. Bor i Oberá, Misiones.

Astrid Johansson, född den 30 oktober 1936 i Misiones, Argentina. Gift och skild Yegros. Bor i Corrientes, Argentina.

3) *Nils Rengnard Alex Hamrén*, född den 10 november 1899 i Nederluleå, död den 15 januari 1978 i Porto Alegre, Brasilien. Gift med Kaja Jonsson, född 1907 i Norge, död i Porto Alegre, Brasilien 1976, 8 barn.

4) *Karl Jonas Elof Hamrén*, född den 29 juni 1902 i Kiruna, död den 21 september 1973 i Oberá, Misiones. Gift I med Dagny Jonsson, född i Norge, död vid 35 års ålder. 2 barn (döda). Gift II med Ingeborg Willing, född 1901 i Porto Lucena, Brasilien, död 1991 i Oberá, Misiones.

5) *Fritz Wallis Teodor Hamrén*, född den 17 februari 1905 i Kiruna, död den 2 november 1939 i Oberá, Misiones. Ogift, inga barn(?).

6) *Edvin Sigvard Wallis Hamrén*, född den 13 maj 1907 i Vassända-Naglum (Strömslund) Trollhättan, död den 8 maj 1972 i Oberá, Misiones. Gift med Ida Fors, född i Norge den 14 januari 1911, död i Oberá, Misiones 1990. Fyra barn, av vilka tre lever.

7) *Edvin Valdemar Hamrén*, född den 11 november 1910 i Trollhättan, död den 5 maj 1911 i Erechim, Brasilien (enligt brev nr 8).

Familjen Hamrén med barnen 2-7 utvandrade från Trollhättan den 8 mars 1911 och lämnade Hamburg den 15/3 1911 med emigrantfartyget San Nicolas och destination Rio de Janeiro,

Bild 1. Kristina Hamrén, f. Lindström (1871-1947). Foto ur Prins Wilhelm 1948.

Brasilien. Dottern nr 1, Agda, stannade kvar på Norrnäs, där hon vistats hos morföräldrarna sedan 1906. Hon är därför en av huvudadressaterna för breven.

Av barnens födelseorter att döma hade familjen redan före utvandringen fört ett rörligt liv, eftersom mannen var anställd vid järnvägen. Kristina hade förmodligen träffat sin blivande man i Vännäs, där hon hade sin äldsta syster Augusta och senare även systemen Hilda. Jonas Hamrén var inflyttad från Själevad till Vännäs den 30 april 1893. De båda första barnen var födda i Nyby, Vännäs 1893 och 1895. Två år senare bor familjen i Nederluleå, där Hamrén hade anställning vid järnvägsverkstäderna, ytterligare fem år senare i Kiruna, där de bodde fram till 1906, då de flyttade ner till Trollhättan. Här arbetade Hamrén vid kraftverket (enligt intervju med sonen Reinard 1970) men figurerar som stenarbetare. De bodde i ett egna-hemsområde som var unikt för sin tid. Tack vare breven kan vi rekonstruera deras boendemiljöer, som tidigare varit helt okända.

Persondata för familjen Lindström på Norrnäs

Kristina Hamréns ursprung var föräldrarna Carl och Clara Lindström, enligt följande:

Carl Larsson *Lindström*, född den 10 juli 1841 i Nordansjö, död 1926(?) på Norrnäs. Gift (1863) med Clara Lundin, född den 12 augusti 1841 på Norrnäs, död den 10 oktober 1918 på Norrnäs.

Barn:

1) Carl Gustaf, född den 27 september 1864 på Norrnäs, död den 25 december 1864 på Norrnäs.

2) *Augusta* Klara, född den 10 september 1866, död den 1 juni 1953 i Luleå. Gift (1885) med August Jonathansson *Sjöström*, född den 30 juni 1860, död 1904. Sammanboende med Erik Nyström i Södra Nyby, Vännäs. Totalt åtta barn, däribland Agda *Sjöström*, likaledes uppvuxen hos morföräldrarna på Norrnäs.

3) *Davida* Johanna, född den 17 juni 1869 på Norrnäs, död 1952

på Norrnäs. Gift (1890) med Erik Laurentius *Lindström*, född 1866 i Provåker, Bjurholm, död 1949 på Norrnäs.

Son: Karl Eurenus, född 1890 gift med Agda Sjöström (kusin-gifte, jfr ovan).

4) *Kristina* Leontina, gift *Hamrén*, född 1871 på Norrnäs. Se vidare persondata för familjen Hamrén ovan.

5) *Karl* Edvard, född den 17 februari 1873 på Norrnäs, död i Luleå (dödsår okänt). Gift med Anna Eriksson från Vännäs. Fyra barn (Gulli, Thea, Nanny, Göta) enligt bevarade brev.

6) *Hilda* Carolina, född den 26 april 1874 på Norrnäs, död den 2 juni 1916 i Vännäs. Gift med Ludvig Alfred Flodell, född den 10 maj 1869 i Backfors, Bjurholm, död den 27 december 1940 i Vännäs. Totalt 12 barn, däribland Fritz Flodell, född 1904, död 2000.

Byn Norrnäs kallades förr "Lappstrana", eftersom den förste egentlige nybyggaren Anders Gustaf Lundin (1861–1890) lär ha varit same, bördig från Vilhelmina. Det är hans dotter Clara som gifter sig med Carl Lindström från grannbyn Nordansjö (se ovan). Deras hem har till synes utgjort navet i en stark släktsammanhållning och blivit en fristad för åtskilliga barnbarn, förutom de tidigare nämnda Agda Hamrén och Agda Sjöström också för Arne Norén och Fritz Flodell. Den sistnämnde vistades hos morföräldrarna tills han började skolan i Vännäs 1911, eftersom modern Hilda ständigt var sjuk (enligt bevarade brev). Fritz kunde också erinra sig att familjen Hamrén varit på Norrnäs och tagit avsked före utvandringen 1911 (muntlig uppgift).

Breven 1897–1910 (nr 1–7)

I mina brevanalyser kommer jag först att beröra innehållssidan och därefter kommentera språkform, ortografi och dialektala inslag. Citaten ur breven är utskrivna med kursiv stil.

Det äldsta brevet i samlingen (nr 1) är skrivet av Jonas Hamrén, daterat Luleå den 11/12 1897 och adresserat till svärföräldrarna på Norrnäs. Avsändaradressen är *Jernvägsverk-*

stan, Luleå, vilket tyder på att det var hans arbetsplats. Det är det enda bevarade brevet av hans hand. Inledningsvis uttrycks sedvanliga tack för erhållna brev och funderingar om de fått de båda föregående, vilket tyder på att de inte bott i Luleå så värst länge. Mitt emot honom vid köksbordet sitter Kristina och skriver till systemen Hilda Flodell i Vännäs. För att finansiera det dyra boendet (150 kr i årshyra) har de två inneboende som betalar 12 kr/månad vardera, Söderqvist och Gustaf Sundin/Sundén, som sitter och spelar fiol och dragspel under brevskrivandet. Vidare omtalas att de blir bortbjudna till jul, till Liljas på Svartön. Brevet avslutas med julhälsningar, uppmaningen *far inte illa mäd er* samt bön om svarsbrev.

Den språkliga utformningen och handstilen tyder på en ovan brevskrivare. Det är okänt hur hans skolgång sett ut. Stavning, sär- och sammanskrivning varierar påfallande, interpunktion saknas. Dubbeltecknad konsonant ersätts oftast med enkel (*taka, erhöl, siter, styken, myket*). Av det äldre stavningssättet märks *sver far ock sver mor, lefoer/lefva, bref* (men *brevet*), *treflig, sjelf*. Verbet *träffas* stavar brevskrivaren *trefvas*.

Vidare förekommer några norrländska dialektformer: supinumformen *bodd i så billit har vi inte bodd för ut* samt oböjt predikativ *lesen i jag ser at ni var lesen* och *bortbjuden i hvi är bortbjuden til jul* (där skribenten dessutom blandar ihop stavningen av pronomenet *vi* och frågeordet *hvi* 'varför').

Brev nr 2 är skrivet av Kristina Hamrén hem till föräldrarna och daterat Kiruna 31/5 1906. Här omtalas att mannen redan flyttat till Trollhättan och att Kristina håller på att förbereda *aksjon* (auktion) den 11/6 och avresa från Kiruna följande dag för familjen. Hon planerar att besöka föräldrahemmet på vägen ner och vill bli mött på Norrfors station av dottern Agda och få hjälp med barn och packning. Vintern hade tydligen varit mycket kall, det hade snöat varje dag en hel månad. Vidare nämns att många flyttade från Kiruna.

Här saknas också interpunktion, ortografin varierar och äldre stavningssätt förekommer (*skrifva, lefoer, gåfva, af*). Konsonanter dubbeltecknas sällan: *fatar, til, skal, vil, snäl, kalt, stäl om, dåter*. Verbet *hjälpa* har de oomljudda formerna *jalpa* och *jalpär*. Som inledning och avslutning förekommer några stereotypa fraser på högre stilnivå: *härmäd fatar jag i pännan för att skrifva några rader til eder så att ni får höra att vi lefoer och mår gansk bra til hälsan vilket jag önskar eder att ni må läsa dessa rader mäd samma goda gåfva...* Brevet avslutas med många hälsningar till Erik Lindströms (morbror och moster, se familjen Lindström nr 3) *män först varder ni af ås hälsad..teknat af eder dåter Christina Hamren*. Som dialektala betraktar jag formen *snöget* 'snöigt' och verbfrasen *stäl(la) om* 'ombesörja'.

Brev nr 3 är likaså skrivet av Kristina tre år senare till föräldrarna och daterat Egnahem (Trollhättan) den 4/3 1909. Här anslås temat sjukdom som förekommer i snart sagt alla av de efterföljande breven. Hennes värk hade dock lindrats av en utmärkt medicin som hon fått ifrån Malmberget. Här nämns att de är nyinflyttade till Egna hem (statens personalbostäder) från att tidigare ha bott i stadsdelen Strömslund, ett av Sveriges första egnahemsområden som började bebyggas redan på 1890-talet. Mannen (som var stenarbetare enligt kyrkböckerna) hade gjort sig illa i en fot och hade inga inkomster, varför en förtäckt bön om ekonomisk hjälp går att läsa mellan raderna. Kristina klagar över de dyra priserna.

Språkligt sett lägger läsaren märke till frasen *hälsans dyra gåfva av den gudsåm jer alt gåt* med sin avvikande ortografi, att verbet *flytta* här har formen *flycta* samt att negationen har formen *intät*.

Breven nr 4–5 är skrivna av dottern Emmerina (nu 14 år), daterade Egnahem 3/4 1909 respektive 20/4 1909 och adresserade till den två år äldre systemen Agda, som tydligen fått en gitarr och bett föräldrarna om en sommarkappa. Den begäran fick anstå, eftersom Emmerina tydligen deltar i konfirma-

tionsläsningen två ggr/vecka och skall *sleppa fram för presten* i maj i kyrkan Gustava, då hon måste ha nya kläder. (Här avses kyrkan Gustav Adolf i Vassända-Naglums socken.) Kyrkan ansåg hon vara ful utanpå men fin inuti, speciellt när den blev blomsterprydd av konfirmanderna. Vid det tillfället önskar hon även se sin syster där. Enligt egen utsago går det bra för henne i skolan. Syskonen är friska, liksom föräldrarna (jfr ovan) och modern Kristina klipper *mattrasin*. Vi får veta att Hamréns hyr bostad av grovarbetarfamiljen Backlund (med rötter i Sundsvallsområdet). Den hade tydligen ett förflutet i Nederluleå, eftersom sonen Anander, som omtalas i brevet, var född där 1902. Honom kallar Emmerina på skoj för sin *festeman* som när han blir stor kanhända blir hennes *gubbe*. Om syskonen får vi veta att tvååringen Wallis springer omkring och har så roligt samt att sjuåringen Elof har en *ffjella*. Vidare omtalas att sjöfarten öppnades mot Göteborg den 14/4. Brevet är undertecknat *Augusta*, eftersom prästen kallat henne så och hon utlovar konfirmationsminnen till Agda, *Kalerenius* (se familjen Lindström nr 3) och *August oppe berjet* (Norén, en annan släkting). Av kommentarerna till erhållna brev att döma är morföräldrarna på Norrnäs sjuka och *morbro Kal* och morbror Flodell (se familjen Lindström nr 5–6) har varit på besök.

Språkligt sett förekommer relativt få avvikelser: ä-ljudet stavas ibland med *e* och konsonanter dubbeltecknas sällan (*sleppa/sleper fram, kvellen, fest(e)man, presten*), *Kyrkan är så gran inni men utanpå är hon inge vidare gran*, där vi också ser exempel på äldre naturligt genus. Dialektala rester är oböjt predikativ i *alla mina syskon ä frisk*, negationen *intet*, prepositionen *åtmed* och frasen *hon stå i och klipper mattrasin*, där presens-*r* har fallit i verbet *stå* och substantivet *mattrasor* har dialektal pluralböjning i bestämd form.

Tillsammans med brev nr 5 kom också nr 7, daterat samma dag, avsänt av Rengnard Hamrén (10 år) till systemen Agda. Det är betydligt mera kortfattat. Han berättar att det går bra

för honom, han går kvar i skolan i Strömslund, där de bodde tidigare, dit han har en timmes gångväg och att det inte dröjer länge innan han får gå och läsa. Han understryker Emmerinas önskan om Agdas närvaro vid konfirmationen: *var snäll och kom hit Agda när Emmerina vill det.*

Av speciellt intresse är brev nr 6, från Emmerina Hamrén till mormodern Clara Lindström, daterat den 5/7 1910. Här presenteras planerna på emigration för första gången med begäran att inte föras vidare. Jonas Hamrén hade tydligen slutat sin statliga anställning och höll på att bygga ett eget hus på Egnahem, grunden var färdig och byggandet gick undan. När han fick ut sitt andra bostadslån skulle han resa till *Amerika*, eftersom förtjänsterna var så dåliga att de inte kunde klara sig med rådande dyra priser. (Man kan fråga sig om lånet kom att utgöra reskassa?) Enligt brevet var det många som lämnade Trollhättan för Amerika, Brasilien nämns aldrig som något utvandringsmål. I 1910 års folkräkning står familjen Hamrén skriven *å Församlingen* och ett julkort från Emmerina, daterat den 20/12 1910 till mostern Davida Lindström är avsänt från *Stavre(lund)*, ett egnahemsområde öster om Trollhättan, där de måste ha bott strax före utvandringen.

Emmerina skriver på moderns 37-årsdag och de är oroliga över mormoderns hälsa: *Gud måte hjälpa mormor så att ni får leva tills vi får träffas en gång till.* Något sådant möte kom förmodligen aldrig till stånd. Nästa brev är avsänt från Brasilien ett år senare.

Brasilienutvandringen

Historisk bakgrund

Emigranthistorikerna räknar med tre svenska utvandringsvågor till Brasilien. Den första 1868–73 omfattade cirka 300 personer, till största delen rekryterade från södra Sverige. Dessa slog

sig ned i delstaten Santa Catarina (Dona Francisca, Blumenau). Den andra vågen hade sin kulmen 1890–91 och omfattade cirka 2 500 personer, med ursprung från hela landet men företrädesvis bördiga från Sundsvalls- och Stockholmsområdet. De hade delstaterna Sao Paulo, Paraná, Santa Catarina och Rio Grande do Sul som slutlig destination. Slutligen kom den tredje vågen, den s.k. Norrbottensutvandringen 1909–11 med Rio Grande do Sul som mål. (Friborg 1988) Närmare 700 personer var rekryterade bland arbetare från Kiruna och malmfälten, de övriga (här är antalet ovisst men torde uppgå till lika många) även från andra delar av Sverige (Västerbotten, Jämtland, Uppsala, Stockholm, Västergötland). Familjen Hamrén, som utvandrade från Trollhättan, tillhör den sistnämnda utvandringsvågen, som därför är av speciellt intresse för denna framställning. De hade bott i Kiruna fram till 1906, men breven avslöjar inte hur de nåtts av propagandan för emigration.

Målet för 725 personer av 1909–11 års emigranter var kolonin Guarany das Missoes (inklusive Porto Lucena/Nucleo Uruguay), där ett par hundra personer ur den andra utvandringsvågen 1890–91 redan etablerat sig, för 266 eller 333 personer (uppgifterna varierar) kolonin Erechim i norra delen av delstaten (Friborg 1988:72). Den senare hade 1908 öppnats för europeiska immigranter och nåddes av järnväg. Svenskar (och norrmän) hade företrädesvis valt sina jordlotter i Rio Castilho och Capo Eré som också framgår av de hamrénska breven och intervju med sonen Reinard och hustrun Kaja i Porto Alegre (ULMA Bra 30–31, 41 och 51).

Emigrationen hade krävt en stor tribut av deltagarna. Under året 1910–11 hade (enligt Axel Paulin) i Guarany-kolonin 132 svenska immigranter (18%), däribland många spädbarn, avlidit. Mortalitetsciffran för Erechim-kolonin var procentuellt högre (27%), av 266 personer hade 72 avlidit under samma period. Efter ett nödrop från emigranterna till regeringen Staaff och en inventering av svenskarnas belägenhet med be-

sök i de båda kolonierna av minister Axel Paulin 1912 repatrierades omkring 600 personer. I Erechim-kolonin blev det bara 3 familjer kvar, sammanlagt 20 personer (1920), av vilka familjen Hamrén var en, omfattande sju personer. I Guarany-kolonin torde däremot ett 30-tal familjer blivit kvar, av vilka de flesta så småningom kom att bosätta sig i Misiones, Argentina på den andra sidan av gränsfloden Uruguay.

Enligt intervju med Elof Hamrén (ULMA Arg 15) dog det inte någon i deras familj, vilket inte stämmer. Barnet nr 7, den lille Valdemar som omtalas i brev nr 8, dog vid knappt 6 månaders ålder i maj 1911 och måste därför ha varit född i Sverige. Han finns mycket riktigt förtecknad å församling tillsammans med den övriga familjen i folkräkningsregistret 1910 för Trollhättan och anges som född därstädes 1910 (jfr familjen Hamrén nr 7).

De närmare omständigheterna kring familjen Hamréns utvandring får vi inte reda på i dessa brev. Troligtvis är en hel del brev förkomna. Vid en bandinspelad intervju med Reinard Hamrén i Porto Alegre på 1970-talet (ULMA Bra 51) frågar han sig varför fadern inte "kunde bli där i Sverige" och säger att han själv "jämt va la me ho:nom på kraftstation" (i Trollhättan). I det följande skall vi se hur mötet med det nya landet tedde sig.

De första breven från Brasilien 1911 (brev nr II: 8–11)

Liksom jag gjort med de föregående breven kommer jag även i de följande att först kommentera innehållet, därefter de språkliga aspekterna. I kursiv markeras ord och ordformer citerade ur breven.

Brev nr 8 är delvis skrivet av Kristina, delvis av Emmerina, adresserat till systersonen/kusinen Karl och daterat *Erichim* den 2/8 1911. Tydligen har postgången fungerat, eftersom de tackar för brev som de *bekommit*. De har kommit på plats och sått sin första omgång korn, råg och vete jämte kål och kålröt-

ter och skall under september-oktober (vårmånader) sätta majs, potatis och vindruvor, sedan de först bränt marken. De har god, fet jordmån på sin koloni som är lövträdsbevuxen och räknar med två skördar per år. Där odlar de också *röter samt heter bobra och blir stora* (port. *abobra* 'pumpa'). Men mycket arbete väntar. Kolonilotten kostar 250 milreis (motsvarande 300–500 kr, kursuppgifterna varierar) och skall vara betald på 10 år (jfr 5 år, enligt Paulin, se Friborg 1988, 72), men de får starthjälp, understöd av regeringen med 50 milreis/månad. De äger åtta höns och skall köpa svin som kostar 5–6 milreis och tänker ägna sig åt höns- och svinavel, eftersom majsen blir både foder och mals till mjöl. De är omgivna av nya kolonister som bor i små kåkar utan glasrutor, eftersom fönsterglas är dyrt. Utsädet till den första skörden hade de fått av regeringen (vilket stämmer med Paulins uppgifter, se Friborg 1988, 72).

Sedan fattar Emmerina pennan och talar om goda klimatförhållanden och lättarbetad jord men hävdar att maten är dyrare än i Sverige, bortsett från kött, fläsk, kaffe och socker. Hon utökar listan av jordbruksprodukter de hoppas kunna skörda med bondbönor, lök, krus- och grönkål, rädisor och gurkor.

Därefter nämns att den lille Valdemar dött den 11/5 1911, knappt 6 månader gammal. Han hade varit så snäll och *förstondig* men blev mycket sjuk *innan han kröp opp till gud*. Avslutningsvis sänds hälsningar till släkt och vänner med en bön om att sända tidningar så att de får se vad som händer i Sverige. *Teknatt av Kristina å Hamren* (mannen omtalas på detta sätt). Till detta bifogar Emmerina tre strofer religiös poesi, förmodligen en text ur några andliga sånger.

Brev nr 9–11 är odaterade fragment, av innehållet att döma avsända 1911–12, skrivna av Kristina och adresserade till föräldrarna och dottern Agda. I nr 9 får vi veta att brodern Karl Lindström i Luleå sänt kålrots- och morotsfrö och att det blivit

varmt: *här gå mann barfot jämt*. Brazilianarna ansågs ha så tjockt skinn under fötterna att de inte skulle känna om de trampade på en synål! Emmerina och pojkarna håller på och hugger skog, röjer och svedjebränner för att kunna plantera mycket. Snart ska de också bygga sig en ny *kåk*. De jämför helt naturligt priserna där med de svenska: kreaturen är billigare men allt annat dubbelt så dyrt, sägs det.

Brevet innehåller en sällsam begäran om *melesin* (medicin) från en dr K.G. Ramkvist i Malmberget (som tydligen sänt Kristina medicin före utvandringen): *skjicka samma sort som han sände sista gången*. Läkare fanns tydligen i närheten men *sånn dålig melesin*.

I brev nr 10 (förmodligen skrivet 1911) försöker Kristina lugna sina oroliga föräldrar som tror att de svälter ihjäl och är omgivna av odjur: *vi skal nog försöka reda up det här..fast det kan se mørkt ut*, förutsatt att de får vara friska. Samtidigt påpekar hon *att det är nog intåt så fet för de såm är i svärje*. Föräldrarna har tydligen tagit del av propagandan mot emigration via pressen, vilket Kristina kommenterar: *tidningarna juger för att skrämna folk och hindra dem att resa dit*. Hon uppmanar sin mor att inte gråta över dem, det blir inte bättre för det, de är ändå där de är.

Vidare omnämns att båten (San Nicolas) som det reste ut med hade gått under, när den skulle vända i Hamburg, men om själva resan skrivs ingenting. (De hade tydligen sänt brev hem den 21/6 1911.) Kristina vill veta hur det är med systemen Hilda (Flodell) och ber om en hälsning till Johan, Agdas blivande fästman.

De ska nu plantera apelsin- och äppelträd och vindruvor (jfr brev nr 8) men för kaffeodling är klimatet alltför kyligt. I stället odlas i den trakten *matti* (yerba mate), tobaksbuskar och annat som de inte känner till ännu. Dottern Agda har önskat sig ett fotografi, men där finns ännu inte någon fotograf.

I brev nr 11, ett odaterat fragment troligen från slutet av

1911 omtalas att de har en sugga, fyra kulingar, en månad gamla, samt 21 kycklingar. Den nyinköpta hästen har tyvärr *strykit mäd*.

Om emigranterna sägs att *det kommer milijoner med fålk*, en köpman har förklarat sig villig att köpa deras koloni, men de vill inte sälja den, eftersom de har så många pojkar och tänker odla upp den själva.

De önskar sig en almanacka för 1912 och tidningar i samma paket för att se vad som händer i hemlandet. Vidare beklagas sorgen för fastern i Nordansjö som mist sin man (Jonas Larsson Norberg, född 1839, död 6/10 1911). Nu är det så varmt att de inte kan gå barfota längre utan måste använda trätofflor. Avslutningsvis uppmanar Kristina modern (som tilltalas med *ni*) att inte gråta över dem: *vi får mötas i himmelen hos Gud*. Underskriften är liksom i brev nr 8 *Teknatt Kristina å Hamren*.

Språkligt sett skiljer sig inte de fyra breven (nr 8–11) mycket från de föregående: interpunktion saknas, ortografin varierar liksom sär- och sammanskrivning. Sålunda skrivs *å*-ljudet alltid med *å* (*sårter, såm, ås, såmmar, trätåflor*), *dj* och *lj* med enkelt *j* (*jur, ojur, juger*). Det äldre stavningssättet blir alltmer sällsynt (*snell/a, vexser, pängar, godt, af, utaf, afla, öfver, gif* är de enda exemplen). Kristina har uppenbara problem med dubbelteckning av konsonanter och *tje*- och *sje*-ljuden sammanblandas här och var (*skjänner, skjöpa, sköpman*). För övrigt skrivs *tje*-ljudet som regel med *tj* (*tjöpa, tjöpt*) och *sje*-ljudet med *sj* (*sjörda, sjörden* men *skjicka*).

Vidare är pluralformerna i obestämd form ofta talspråkensliga (*vindruver, bonböner, gurker, åsnär*). Äldre ordval och verbböjning avspeglas i exemplen *bekommit* (om brev) och *bejort* 'begärt'. De dialektala inslagen är få, t.ex. i frasen *bra stora* 'mycket stora', kongruensen i *jorden är lättoparbetatt* och naturligt genus i *båten – han*. Oböjt predikativ förekommer både hos Emmerina (*Klemat förhållandena är god*) och Kristina (*Korna*

är *dyr här*). Negationen har många skrivsätt: *intett, intet, intät*. Formen *uta* 'ute' kan vara dialektal eller felskriven.

Breven från 1912 (brev nr II:12-14)

De följande breven nr 12-14 är adresserade till samma mottagare som de föregående, dvs. föräldrar och dotter, men nr 12 är skrivet av Kristina, de följande av Kristina och Emmerina tillsammans. De är daterade *Riokastilio* (Rio Castilho, 10 km utanför staden Erechim) den 12/3, den 23/9 och den 16/12 1912 och ger en inblick i förhållandena.

I brev nr 12 beklagas först mormodern Claras dåliga hälsa, med en bön att hon *mätte få leva till dessa rader treffas eder*. Kristina bedyrar att de är *på den bästa plats såmfins härkring blått vi få vara friska*, de får alltså ej klaga. Själv lider hon dock av dålig mage. Deras potatis och majs verkar ge god avkastning, för övrigt blir det ett missväxtår, eftersom det regnat och åskat mycket.

(Detta regnande förorsakade i sin tur att Uruguay-floden svämmade över i december 1911 och ödelade planteringarna för den andra gruppen i området, Guarany-svenskarna.)

Kristina berättar att Emmerina och Rengnard varit till kvarnen och malt 60 kg *vetmjöl* som de lastat på hästryggen, eftersom de inte har några *åkdon*; vidare har de utökat det egna förrådet med 60 kg *böner* à 10 *millerejs* och smågrisarna, som utfodras med majs och *båbrer* 'pumpor' (jfr *bobra* ovan), växer och frodas, så de svälter absolut inte, vilket föräldrarna befarrat. Mannen är *ute och knogar varenda dag som Gud jer* (förmodligen på vägbygget).

Dottern Agda förebrås för att hon ej besökt dem i Trollhättan. Om hon vill är hon välkommen till Brasilien med sin fästman, de får då halva deras koloni. De tänker minsann arbeta upp sig och få det bra, om hälsan står dem bi. Hem till *Sverige* kommer de nog inte så snart, även om många svenskar reser tillbaka (här åsyftas förmodligen Guarany-svenskarna, efter-

som de bodde långt därifrån). I Rio Castilho finns nu bara 3 *ensamma Svenska familjer* kvar, omgivna av polacker – *snält fålk* – som bott där i 20 år. Präst finns i staden Erechim, men begravningsplats får de ha på den egna kolonin, eftersom det är *bra långt till stan*. Därefter undertecknas brevet liksom tidigare med *Kristina å Hamren* med en randkommentar, en förnyad uppmaning att inte gråta över dem. Brevet avslutas med tre religiösa *vårsarr* av Emmerina som i ytterligare randkommentar (delvis överstruken) önskar systemen Agda *Lycka* med förlovningen och hälsar till Johan och *hansses* föräldrar. Vidare vill hon veta vad Augustas *festman* gjort *när han sitter på häktet jämt*. (Mostern Augusta, som blivit änka 1904, hade enligt uppgift råkat ut för en sol- och vårare "Röde Martin".) Något *forttografi* får inte Agda vänta sig på länge, men så snart det kommer någon *fortografist* ska han få fotografera *kåken och oss alla och även vårat majsält*, något som Emmerina uppenbarligen är stolt över.

Brev nr 13 kunde bära rubriken "som de gamla sjunga kvittra de unga". Här är det mest Emmerina som skriver, till en början möjligen efter Kristinas dikterande. Mormoderns klenhet beklagas och Agda uppmanas att vara snäll mot henne, gammal och *årkelslös* som hon är. Morfadern får en uppsträckning för att han inte sänt den begärda medicinen till Kristina. Nu har de själva skrivit till läkaren i Malmberget och beställt den mot efterkrav, eftersom Kristinas magproblem fortsätter. Vidare nämns att 4 svenska familjer strax ska resa tillbaka till *Sverige*, men de namnges inte.

Fyllt med humor är avsnittet där Emmerina vill briljera med sina nyvunna språkkunskaper: på förvrängd portugisiska sägs att de har en stor koloni och om Agda kommer dit får hon *uma Preto najvo en svart fästman* (port. *um novio preto*). Rengnard har en *bonita Pappagaj* 'en vacker papegoja' och de har nyss slaktat en gris.

Hon uppprepar också moderns uppmaning, att mormor inte

Piölkastilö den 23/9 1912

Goddag på eder mina Kära Föräldrar
och väran Dotter. många tack
för det kärkomna brev som ni
har fått emottaga av eder som vi
säg i brevet så har ni skrivit ett
brev till oss vi har intet fått något
brev förren nu det är tråkigt att
höra att mormor är klen. Agda du
skall vara snell med mormor och
skjötta henne väl för hon är gammal
och ärkelslös nu får jag nämna
huri vi mår vi mår alla bra förutom
mamma hon är klen i magen intet

Bild 2. Utdrag ur ett brev från Emmerina Hamrén 1912.

ska gråta över dem, de är så långt borta och får mötas *i himmelen hos gud*. På nytt beklagas mostern Augusta som *vill ha en sådan där fästman, att hon intet är mer noga å har så mycke pängar*. Vidare önskas Agda god hälsa och *en snell fästman du som är i Sveden*. I morgon ska hon rida till Erechim med brevet på *kavallo* (port. *cavalho* 'häst'). Ytterligare ett par blandfraser med portugisiska och översättningar förekommer.

Det sista brevet nr 14 är också det sista för 1912, skrivet av Emmerina, där vi får veta att moderns magbesvär håller i sig och att de saknar mjölk, eftersom den är dyr. De tror att det ska bli ett gott år, mycket har de *plantat* och ännu mer ska det bli av majs, bönor, gurkor och meloner samt det kål- och morotsfrö som morbrodern Karl på nytt sänt dem ifrån Luleå. Han är tydligen *snell*, då han efterkommer deras begäran *medetsamma*, men någon almanacka för 1912 har de inte fått. De är i färd med att *planta patata de dossi* 'sötpotatis' som blir stora som huvuden och färdiga på tre månader. Fadern och brodern Rengnard arbetar på ett vägbygge så att de väntar en *grande valle stor slant till jul*. (Betalingen skedde vanligtvis inte i reda pengar utan i en *vale*, ett bevis om tillgodohavande, jfr Friborg 1988:71.) Så önskar sig Emmerina en julklapp en enda gång från Agda *som har en rik fästman* med en något ironisk antydning att hon tydligen har mycket att göra då hon skriver så lite och sänder brevet så långt. Därefter följer jul- och nyårshälsningar med reflektionen att nu är det kallt i *Sverige*, medan de har varmt och vackert väder. I en randkommentar efterfrågas någon gammal läsebok från skolan som Elof skulle behöva, eftersom *han har snart glömt bort Svenska bokstäver*. Tydligen hade allt blivit dyrt där, även tyger. Brevet är undertecknat av Kristina och Emmerina Hamrén och randkommentarerna avslutas med en förvrängd portugisisk avskedsfras *kamanja* 'tills i morgon' följt av *Adjö*.

Språkligt sett skiljer sig Kristinas brev nr 12 inte heller mycket från de föregående: interpunktion saknas, här och var

skymtar äldre stavningssätt, men det verkar moderniseras och normaliseras i sakta mak. Här kan erhållna brev från fadern och andra släktingar haft påverkan som förebilder. (Fadern åtnjöt, enligt uppgift, allmänt förtroende som skrivkunnig, och brodern Karl i Luleå var, enligt bevarade brev, väl förtrogen med skrivkonsten och hade en driven handstil.) Sålunda finns endast två exempel, där *ä*-ljudet skrivs med *e* (*trefas, besta*), *å*-ljudet kan variera (*blott/blått, såm, fålk*) och dubbelteckning av konsonanter förekommer mer frekvent (*säck, mycke, Polakker* men *tjokt, snält*), medan *j*-ljudet fortfarande skrivs talspråksenligt (*ijäl, jer*). Den tidigare sammanblandningen mellan *sje*- och *tje*-ljud förekommer inte längre (*köpt, veteskörd*), den enda avvikelserna finns i *skjälv*.

Ett äldre språkbruk avspeglar sig i konjunktionen *blott/blått* 'om bara' och fullformen *hava*. Negationen uttrycks dels med *ej*, dels med *intet/inttet* (aldrig med *inte*). På dialektalt oböjt predikativ finns två exempel, *grann* respektive *ledsen* i följande meningar: *våra små grisar växser och blir grann* och *ni skall inttet vara ledsen*. Ett enda kulturlån från portugisiskan förekommer i försvenskad form *båbrer* (av port. *abobra* 'pumpa').

Annorlunda förhåller det sig med Emmerina i de efterföljande breven, men även här har stavningen förbättrats, t.ex. *kärkomna, skicka* men *skjöta*. *Å*-ljudet skrivs ibland med *e* (*snell, nesta, förren*), *å*-ljudet uttalsenligt (*årkelslös, kånstitt*), *j*-ljudet likaså (*jöra, jör, jort, jick, jälpas*). Negationen skrivs *intet/inttet*. Talspråksenliga och dialektala är formerna *färdit, hälsat* respektive *stor* i följande meningar: *gurkerna blir färdit till jul; först varder du av oss hälsat* och *dom blir lika stor som mitt huvud*. I de båda sista breven kommenteras moderns hälsa med *men intet legger hon*, dvs. sängläge intar hon inte. Av naturligt genus finns bara en förekomst *mjölken* – *hon*. Som kulturlån kan den korta infinitivformen *planta* betraktas (av port. *plantar*), den blev senare allmän också i misionessvenskan (se Flodell 1986). Vidare förekommer *patata de dossi* (av port. *batata doce*)

'sötpotatis' och det kulturspecifika *grande valle* som hon själv översätter med 'stor slant' med ursprung i port. *vale* 'bevis på tillgodohavande' som först långt senare kunde inlösas mot reda pengar.

Sammanfattning

I denna framställning har vi fått en inblick i en arbetar- och emigrantfamiljs förhållanden för 100 år sedan. Via sju brev skrivna före utvandringstillfället och sju avsända från den nya bosättningsorten i Brasilien till hemmet i Västerbottens inland, har vi fått ta del av familjens möte med de nya förhållandena. Det är i huvudsak en vuxenutvandrad moder (Kristina) som skriver, men även brev från hennes dotter Emmerina, ett från hennes man Jonas och ett från deras äldste son Rengnard utgör underlag.

Av innehållet i brev nr 1-7 framgår inte emigrationsplanerna konkret, endast i mer eller mindre förtäckta ordalag. Målet för mannen var *Amerika*, där man kunde arbeta sig upp och förtjäna pengar för att få ett drägligare liv. De närmare detaljerna som gjorde att familjen hamnade i Brasilien framgår inte av breven, inte heller hur själva resan gestaltat sig. Av speciellt intresse är skildringarna av mötet med den nya kulturmiljön och det dagliga livet för en nybyggarfamilj, bestående av 8 personer, vilket framgår av breven nr 8-14. Det sker i ett kvinnoperspektiv, eftersom det huvudsakligen är Kristina som skriver, assisterad av dottern Emmerina.

Här får vi veta att de slog sig ned i Rio Castilho, i trakten av Erechim i den norra delen av delstaten Rio Grande do Sul, där de förvärvade jungfrulig skogsmark som skulle göras odlingsbar. I området fanns också andra svenskar. Först gällde det då att hugga ned skogen och svedjebränna den, ett hårt arbete, innan marken kunde besås och ge upp till 2 skördar

per år. Brevet från 1911–12 andas optimism över allt man planerar att så och skörda, t.o.m. kål- och morotsfrö hade man fått sig tillsänt från Sverige. Någon van jordbrukare från Sverige var mannen inte, han hade varit järnvägs- och stenarbetare, medan Kristina däremot var uppvuxen i ett jordbrukarhem. Därför slog den första veteskörden fel, de hade sått alltför tätt, eftersom de inte kände till förhållandena, erkänner hon. Däremot frodades majsen som i sin tur utgjorde föda för svinen och de räknade förhoppningsfullt med att kunna ägna sig åt svin- och hönsavel. Med missväxtår, såsom 1912 efter ihärdiga tropiska skyfall i slutet av 1911, hade man inte räknat. Det blev dödsstöten för många andra svenska familjer, inte bara i Erechim utan speciellt i Guarany- och Porto Lucena-området. I översvämningarnas spår följde sjukdomar som decimerade familjerna, med repatriering som följd.

Även Erechim-kolonin tömdes på svenskar. Efter 1912 kvarstannade, förutom Hamréns, endast tre svenska familjer (Lidbom, Lindström och Nordström, enligt Reinard Hamrén ULMA Bra 51). Att livet bestod av hårt arbete fönekas inte i breven, men får de bara ha hälsan skall de klara av det. Den utlovade regeringshjälpen hade de fått enligt breven, men i gengäld måste männen ägna vissa dagsverken åt vägarbete, något som inte betalades i reda pengar utan i s.k. *vales* 'bevis på tillgodohavanden'. Någon hemlängtan hyser de inte under dessa första år, däremot påtalas bristen på läkarhjälp och bra medicin, eftersom Kristina lider av ohälsa.

Brevskrivarnas skrivsätt avspeglas i en äldre ortografi (gällande före stavningsreformen 1906), som normaliseras efter hand. Stavningssättet är högst varierande, interpunktion saknas och avvikande sär- och sammanskrivningar förekommer frekvent. Här och var skymtar rester av norrländsk dialekt, främst i form av naturligt genus, oböjt predikativ och dialektala supinumformer. I de sista breven från 1912 börjar portugisiska lånord (kulturlån) dyka upp i försvenskad form, t.ex.

båbrer (av port. *abobra* 'pumpa' och *patata de dossi* (av port. *batata doce* 'sötpotatis').

Jämförelse med andra källor

Vilket material finns att tillgå som jämförelsematerial för dessa glimtar ur en emigrant- och nybyggarfamiljs tillvaro? En källa utgörs av en serie emigrantskildringar som bandinspelats under 1970-talet och finns återgivna i Norrbottens Museums årsbok 1976–77 som bär temat Migration. Här berör de flesta skildringarna de emigranter som 1909–11 bosatt sig i Guarany-Nucleo Uruguay-området. För dem gick det riktigt illa och de flesta (utom ett 30-tal familjer, se Flodell 1986) repatrierades 1912.

Tre av dessa emigrantberättelser berör Erechim-området, den första av Petter Aho (Norrbotten 1979:13–19), den andra av Gottfrid Bergman (ibid. s. 19–25) samt av Irma Sandström, född Lindholm (ibid. s. 56–61). Den förstnämnde nämner barnadödligheten, speciellt för en Älvsby-familj som miste tre barn. Här rör det sig sannolikt om malmlastaren Karl Johan Karlsson som förlorade Tea Johanna Amanda född 1901, Frans Johan Gunnar född 1906 och Hilma Linnea Viktoria född 1910, endast den äldsta dottern Emilia född 1896 överlevde och flyttade så småningom till Oberá, Misiones, där hon avled 1977. Aho bosatte sig inte på någon koloni utan förde en ambulerande tillvaro och hamnade i Porto Alegre, varefter han återvände till Sverige.

Samma ambulerande tillvaro förde också Gottfrid Bergman (1893–1971), en bror till Johan Bergman, den man som Emmelina Hamrén så småningom kom att gifta sig med. (Det äktenskapet blev inte långvarigt, eftersom han blev "sjuk och tokgig" och intagen på sjukhus i Porto Alegre, där han avled 1941. Två av hennes barn bär namnet Bergman, se familjen

Bild 3. Artikelförfattaren och Reynard Hamrén (1899–1978). Fotot taget 1970 i Brasilien. Privat ägo.

Hamrén nr 2.) Emigrantfamiljen Bergman bodde tydligen i Rio Peredes, 18 km från Erechim, varför Gottfrid Bergmans uppgifter i stort överensstämmer med Hamréns: de röjde, började odla, byggde en "kåk" och slog sig på svinavel utan någon egentlig erfarenhet av jordbruksarbete. Bergmans odlade majs och bönor, i likhet med Hamréns. Jorden var så fet att potatisen inte knöt sig. Inte heller Gottfrid Bergman stannade kvar på kolonin utan begav sig därifrån och livnärde sig som diversearbetare, bl.a. slaktardräng, murare och glasbruksarbetare, innan han 1914 återvände till Sverige tillsammans med fadern.

Mindre precisa uppgifter ger Irma Sandström (född 1901). Familjen Lindholm hamnade i Erechimområdet, där två av de yngsta syskonen dog. Sjukdomar gjorde att hela svenska familjer dog ut, därför att de inte tålde klimatet. De svenska emigranterna bodde till en början i baracker (inte omnämnt i de Hamrénska breven), senare utspridda. Hennes far höll ihop med en annan svensk vid namn Eklund. Deras närmaste granne på kolonin var en brasilianare som födde upp biffkor och där fick de också hämta mjölk. Irma Sandström erinrar sig kosten som bestod av svarta bönor och majsgröt samt ägg, eftersom de hade höns. Möten med skogens vilda djur såsom vildkatter, apor, ormar och skorpioner uteblev inte. Familjen höll kontakt med andra svenska familjer i grannskapet, speciellt med den tidigare nämnda Eklund. Tillsammans med dem gav de sig sedan iväg till Porto Alegre, där de bodde och arbetade en tid, innan speciellt modern insisterade på att familjen skulle återvända till Sverige.

Ytterligare uppgifter om dessa utvandrare finns i arkiverade bandinspelningar på SOFI i Uppsala, f.d. Landsmåls- och folkminnesarkivet (ULMA Arg 1-71). Inspelningarna tillkom 1968-1973 och är gjorda av mig och min man, omfattande 102 informanter i Sydbrasilien och Argentina. Däribland finns intervjuer med familjen Hamréns äldste son Reinard

(1899–1978) och hans hustru Kaja i Porto Alegre (ULMA Bra 30–31, 41, 51) samt med brodern Elof (1902–1991 och hans andra hustru Ingeborg Willing (ULMA Arg 15). Av dem har den förstnämnde mest att meddela. Reinard avslöjade att modern Kristina egentligen inte ville emigrera, att de anlände till Erechim-området i mars–april 1911 och att deras kolonilott bestod av 25 hektar, där de "planta" allt möjligt utan att egentligen förstå sig på jordbruk men att "pappa hade en bra plantering" (ULMA Bra 30). Något resignerat tillade han "vi hade det väl bra" men sade senare "vi ha jämt hadd motgångar". Själv valde han att bli garvare och sadelmakare, ett yrke som han lärde "utåv Bohm" i Erechim (emigrerad 1890) och sedan i sin tur lärde ut till de yngre bröderna. Om systemen Emmerina sägs att "hon va säker hon te skriva" (ULMA Bra 51). Hon och hennes mor Kristina har åtskilligt att förtälja i många brev av senare datum, de här behandlade breven har bara utgjort ett smakprov. Emigrantöden upphör aldrig att fasci-nera...

Not

- 1 Artikelförfattaren var åren 1964–1973 bosatt i Misiones, Argentina och gjorde under den tiden bandinspelningar och intervjuer bland Misiones-svenskarna.

Källor och litteratur

Otryckta källor

- Brevsamling rörande släkten Lindström. Delvis utskrivna av Gunvor Flodell. Privat ägo.
- SCB:s register över utvandrare från Norrbotten 1909-1911. Microfiche. Umeå universitetsbibliotek, Forskningsarkivet.
- Språk- och folkminnesinstitutet i Uppsala (SOFI):Dialektenhetens fonogramavdelning, serien ULMA Arg 1-71.

Litteratur

- Flodell, Gunvor. *Misiones-svenska. Språkbevarande och språkpåverkan i en sydamerikansk talgemenskap*. Diss., Uppsala univ. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 17. Uppsala 1986.
- Friborg, Göran. *Brasiliensvenskarna. Utvandring, invandring, bosättning 1850-1940*. Emigrantinstitutets skriftserie 5. Växjö 1988.
- Hannu, Carl-Uno. *Nää - jesses, det var stor skillnad på agentberättelserna och verkligheten... I Norrbotten 1976-77 Migration*. Årsbok utgiven av Norrbottens läns hembygdsförening och Norrbottens museum. Redaktör Kjell Lundholm. Luleå 1979, 7-61.
- Paulin, Axel. *Svenska öden i Sydamerika*. Stockholm 1951.
- Prins Wilhelm. *Röda Jordens Svenskar*. Andra upplagan. Stockholm 1948.

HANS LÆSTADIUS

Den norrländska prästsläkten Læstadius

En resa i fädrens spår

Varför denna resa?

Lars Levi Læstadius – botanist, lingvist, etnograf och teolog – föddes den 10 januari 1800 i Jäkkvik ca tio mil nordväst om Arjeplog. Den 10 januari 2000 avhölls till hans minne ett tvärvetenskapligt symposium i Kungl Vetenskapsakademiens lokaler, där jag hade förmånen att delta. Under sommaren 2000 firade man minnet av hans födelse samt hans utnämning till Årtusendets Norrbottning i bl.a. Pajala, Karesuando och Jäkkvik. Av olika skäl kunde jag tyvärr inte vara med på dessa sommaraktiviteter.

Lars Levi Læstadius var min farfars farfar. För att kompensera mig för att jag inte kunnat delta i detta firande reste min hustru och jag under drygt två veckor i juni 2001 med bil runt stora delar av Norrland med syftet att

- besöka viktiga orter och församlingar där Læstadius-släkten verkat
- försöka verifiera gravplatser, boställen och bygder
- få mer kunskap om släkt- och hembygdsforskning på dessa orter
- uppleva naturens skiftningar i de olika bygderna (utan myggproblem)

Resan från Stockholm gick norrut via Sundsvall, Höga kusten, Ytterlännäs, Vibyggerå, Nordingrå, Umeå, Lövånger, Gammelstad utanför Luleå, Haparanda, Karungi, Pajala, Karresuando, Övre Soppero, Jukkasjärvi, Kiruna och Abisko, samt söderut via Porjus, Jokkmokk, Kvikkjokk, Arvidsjaur, Sorsele, Storuman, Malgomajsjön vid Vilhelmina, Åsele och SVAR i Ramsele. Övernattning skedde mestadels på STF:s vandrarhem.

Denna reseberättelse beskriver i viss mån våra intryck och redovisar den information som berikat min släkt- och hembygdsforskning.

Sundsvall

Första etappmålet blev Sundsvall i min hembygds landskap. Jag är född 1938 i Stockholm men bodde sedan i Uppsala, Vilhelmina och Umeå, innan familjen 1945 blev fast bosatt i Johannisberg, ett litet samhälle vid Ljungan, åtta mil väster om Sundsvall. Mitt personnummer visar att jag blev folkbokförd i Torps socken.

Bilen var fullpackad för olika behov och väder. Kamerautrustning, en pärm med rese- och släktdokumentation samt en bärbar dator med släktdatabas var givetvis med. I Sundsvall kompletterade vi kartmaterialet med ett blad av gröna kartan över bygden kring Ytterlännäs, mina urfäders hemsocken.

En solig, klar och kylig kväll uppe på Norra Stadsberget gav oss en vidsträckt vy över Sundsvall och ut mot havet.

Högakusten-bron

Nästa dag inleddes med färd på E4 genom den vackra bygden upp mot Härnösand och ett stopp vid den mäktiga Högakus-

Bild 1. Lars Levi Læstadius (1800–1861).

ten-bron. Klart och soligt väder gav oss perfekta förhållanden att beskåda och fotografera de höga spannen över en här mycket bred Ångermanälv. Bron är 1800 meter lång och pylonerna 180 meter höga. Färden fortsatte sedan på älvens västra sida via Kramfors upp mot Ytterlännäs.

Ytterlännäs, Lästa by och bygden kring Bollstabruk

En mil norr om Kramfors på den breda Ångermanälvens västra sida ligger de gamla sågverksorterna Väja och Bollstabruk. Strax nordost om Bollstabruk ligger Ytterlännäs nya kyrka, och längs vägen österut mot Sandslån blickar Ytterlännäs gamla medeltidskyrka ut över nejden.

Mellan Väja och Bollstabruk passerar man de två byarna Lästa och Blästa. I slutet av 1500-talet och början av 1600-talet bodde i Lästa (äldre stavning Leistad) bonden Nils Olofsson. Sonen Johan antog släktnamnet *Læstadius* efter bynamnet. Jo-

han föddes ca 1615 och dog år 1697 83 år gammal som kyrkoherde i Arjeplog. Han var farfars farfar till väckelsepredikanten Lars Levi Læstadius.

Ytterlännäs hembygdsförening har sina lokaler i den gamla Stenskolan i Bollstabruk. Vi hade turen att träffa eldsjälens i föreningen, Torsten Melin, en pensionerad och vital 80-åring som stolt visade oss runt i arkiv, bibliotek och lokaler tillsammans med ordföranden Gunnar Haglund. Föreningen publicerade under 70-talet en diger hembygdsbok *Det gamla Ytterlännäs* (Berglund 1974), som vi inhandlade. En artikel behandlar bönder och jordeböcker i socknen och där finns min anfader Nils Olofsson nämnd. En annan artikel beskriver förhållandena vid den gamla kronosågen i Lästa, vilken under 1500-talet försörjde Johan III med golvtimmer till slott och kronogårdar. I föreningsarkivet kunde vi med hjälp av en äldre karta även verifiera bygränserna för Lästa under 1800-talet.

Ådalens Släktforskarförening med säte i Kramfors driver bl.a. ett projekt med registrering och scanning av gamla foton och kartor från bygderna i Ådalen. Arbetet pågår i en av Stenskolans lokaler. Denna förening har på uppdrag av SVAR i Sandslån registrerat födelse-, vigsel- och dödböcker för många socknar i Ångermanland (utgiven som *Ådalsskivan* på CD). Min urfädernessocken Ytterlännäs finns med på denna CD, men tyvärr existerar kyrkböckerna först från 1688. Jag får försöka verifiera min anfader Johan på annat sätt och tills vidare lita på de uppgifter som finns i Härnösands stifts Herdaminne, Svenskt Biografiskt Lexikon och annan dokumentation.

Vid sökning på *Ådalsskivan* har jag hittat flera båtsmän med namnet *Læstadius*. De flesta levde under 1700- och 1800-talet och var bosatta i byn Näs strax söder om den gamla kyrkan i Ytterlännäs. Enligt en artikel i hembygdsboken var det vanligt att båtsmännen erhöll nya efternamn efter sin hemby, men det var inte säkert att deras söner och döttrar behöll dessa namn

Bild 2. Petrus Læstadius (1802–1841) med sin favorithäst. Efter Petrus Læstadius journaler, utgivna av Arne Nordberg.

utan fick heta Nilsson / Nilsdotter efter fadern Nils etc. Vid besöket hos SVAR i Ramsele försökte jag spåra personerna och namnet Læstadius i äldre husförhörslängder från Lästa och Näs byar, hittade dock inga i den svårlästa stilen.

Med utsikten över bygden och Lästa byägor från det höga Väjaberget i synminnet och på film for vi vidare.

Vibyggerå

Söder om det mäktiga Skuleberget vid Dockstafjärdens innersta del ligger Vibyggerå gamla och nya kyrkor. Den gamla är från medeltiden, dateras till sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal och ligger på en höjd invid den medeltida färdvägen, den s.k. Norrstigen. Min farfars morfar *Petrus Læstadius* verkade här som kyrkoherde de sista fyra åren av sitt korta, 39-åriga liv. Han ligger begravd vid kyrkans östra gavel. På denna gravplats restes 1911 en minnessten med inskriptionen "Nitisk främjare af kristen tro och kultur i norrländska bygder", vilken vi stilla begrundade vid besöket.

Petrus föddes den 9 februari 1802 i Arjeplog som yngre bror till Lars Levi. Efter uppväxten hos sin halvbror Carl Erik i Kvikkjokk och studier i Härnösand och senare i Uppsala, verkade han som missionär i Arvidsjaur och Arjeplogs lappmarker 1826–1836. År 1831 publicerade han sin berömda *Journal för första året af hans tjänstgöring som missionaire i Lappmarken*, med en fortsättningsdel 1833 (P. Læstadius 1831 och 1833). Journalerna beskriver på ett livfullt sätt uppväxtförhållanden, vandringar, liv och vedermödor i dessa lappmarker. Böckerna finns i originalutgåva hemma i min bokhylla och erbjuder en fascinerande läsning.

Efter att ha beundrat kyrkans vackra medeltida interiör med trämålningar och rikt smyckad predikstol och vandrat runt på kyrkbacken, där hembygdsgården och den gamla prästgården ligger, gjorde vi en avstickare till bygden kring Nordingrå.

Nordingrå

Höga Kustens natur är bedövande vacker med starkt kuperad terräng ända ut till havet. Höga Kusten blev utnämnd till ett av Unescos världsarv i november 2000. Vi styrde kosan till de centrala delarna kring Nordingrå kyrka.

Resterna av den gamla stenkyrkan från 1200-talet finns vid den nya kyrkan som byggdes på 1820-talet. Enligt beskrivningen i Bygdéns herdaminne var Nordingrå från 1300-talets mitt moderförsamling för både Ullånger och Vibyggerå. Först i december 1835 blev Vibyggerå eget pastorat och dess förste kyrkoherde, Petrus Læstadius, tillträdde sommaren 1837.

Efter denna dags upplevelser och intryck i Ytterlännäs och Vibyggerå, samt krokvägarna runt Nordingrå, tog vi in på STF:s vackert belägna vandrarhem vid hamnen i Köpmanholmen strax söder om Örnköldsvik. Klart och soligt väder med

Bild 3. Ferdinand Læstadius (1866–1916).

Bild 4. Gerda Læstadius, f. Cederberg (1866–1943).

fin vindlä på bryggan bakom hamnboden och skön västersol. Nästa dag bar det av mot Umeå.

Umeå och hembygdsmuseet Gammlia

Min far Ragnar föddes i Umeå 1906. Min farfar Ferdinand Læstadius, född i Haparanda 1866, var seminarieadjunkt vid det gamla lärarinneseminariet i Umeå från 1905 till sin död 1916. Min farmor Gerda, född Cederberg 1866 i Stockholm, ligger begravd i Uppsala. Men var ligger Ferdinand Læstadius begravd? I Umeå eller Haparanda? Förfrågningar som gjordes telefonledes någon vecka före resan, till pastorsexpeditioner och kyrkogårdsförvaltningar, hade inte givit svar på den frågan.

Vi besökte Umeå västra kyrkogård, där Gerda Læstadius föräldrar Cederberg har sin familjegrav. Och där fanns Ferdinand Læstadius gravsten bredvid två ättlingar till familjen Cederberg! I närheten av den cederbergska familjegraven fann vi att en Johan Rudolf Læstadius med maka Alida hade

begravts år 1950 respektive 1980. Deras persondata har jag senare verifierat via CD:n Sveriges dödbok.

Ferdinand Læstadius var starkt engagerad i hembygds- och folkbildningsrörelserna i Västerbotten. Han grundade föreningen Minerva, skrev mängder av artiklar och recensioner i skilda ämnen (av vilka jag har många sparade) samt startade en fornminnesförening med samlingar som idag utgör grunden till hembygds museet Gammlia. Den gamla, vackra, gulmålade mangårdsbyggnaden i Sävar flyttades till Gammlia-området tack vare hans insatser. Vi inköpte museets årsbok, *Västerbotten 1979*, som innehåller många artiklar kring lärarutbildningen i Umeå under hundra år. Ferdinands lärargärning (med foto från en lektion med honom och hans elever) och hustrun Gerdas sociala umgänge finns här beskrivna av eleven Anna Grönfelt, som en tid bodde inackorderad hos dem. Hon har i sin minnesskrift 1954 bl.a. skrivit:

Det hem, där jag tillbragte mina två första umeåår, uppbars av starka kulturella intressen. Adjunkt Ferdinand Læstadius var föreståndare för folkbildningsföreningen Minerva och bildade våren 1908 Västerbottens läns föreläsningförbund, vars ledare han också blev. Även för hembygdsverksamheten i länet har han gjort en banbrytande gärning. Ofta bjödos gästande föreläsare hem. I övrigt florerade sällskapslivet ganska friskt.

Fru Gerda Læstadius var dotter till översten och byråchefen i Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen Axel F.O. Cederberg, tf. landshövding i Umeå under Crusebjörns krigsministertid 1902-03. Hon var utbildad sångerska och förhöjde med sin sång många offentliga och enskilda fester och samkväm. Familjerna Bäcklund, Hult, Schildt, Unander-Scharin m.fl. hörde till den närmaste umgängeskretsen.

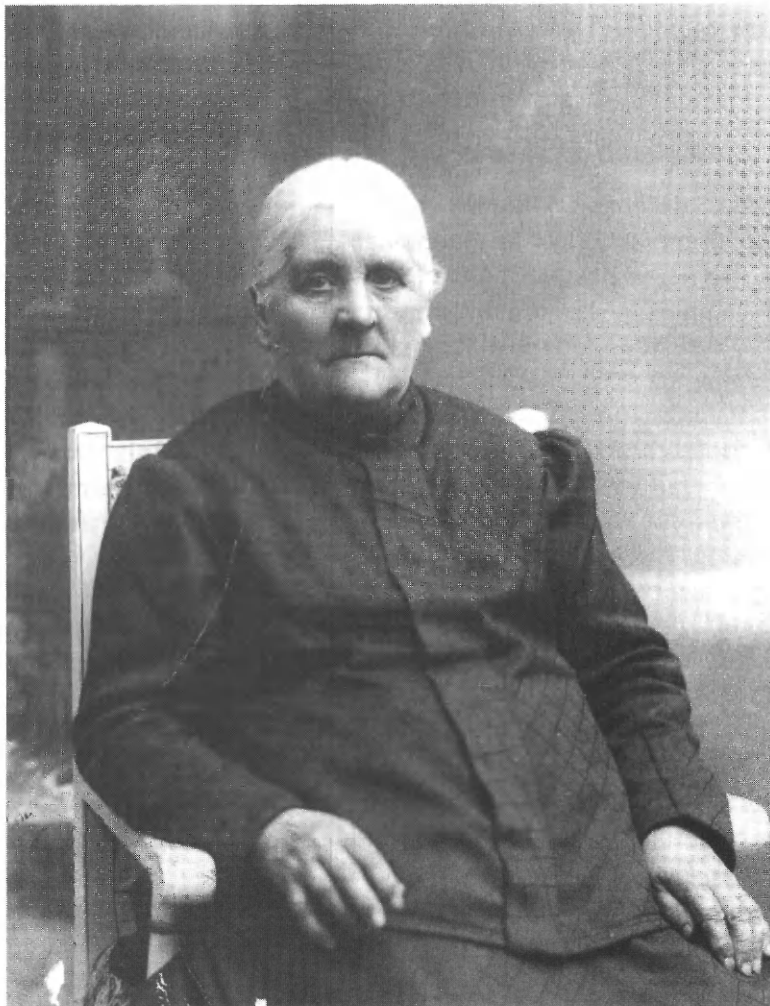

Bild 5. Angelika Læstadius (1839–1914).

bland annat genom sitt arbete med handarbete och slöjd för folkskolans flickor, genom missionsarbete samt översättning och utgivning av Lars Levis predikningar.

Familjegraven är klassad som kulturminne och "skall bevaras för evinnerlig tid". Inskriptionen lyder: "För gagnande kristlig verksamhet restes vården av tacksamma vänner." Angelikas dotter *Ellen Læstadius*, född 1863 och död som lärarinna i Helsingborg 1924, har här sin gravsten med minnestext från Vita Bandet, där hon var aktiv.

Karungi och Karl Gustaf

Under de tjugo milen från Haparanda upp till Pajala längs Torne älv gjorde vi några korta stopp. Vid Kukkolaforsen var älvens forsar breda och mäktiga. I Karl Gustafs korsbyggda kyrka från slutet av 1700-talet gjorde vi ett besök. Under 1800-talet verkade här som kyrkoherdar bl.a. *Erik Burman*, *Isak Grape* och *Erik Stenborg*, alla på olika sätt befryndade med Læstadius-släkten. Bygdens herdaminne samt en jubileumsskrift från församlingen ger fler uppgifter. Efter att ha stannat till vid polcirkelpassagen i byn Juoksengi, anlände vi till Kengis nära sammanflödet av Torne och Muonio älvar, där resterna av det gamla järnbruket och kyrkplatsen finns. Inte mycket att se denna dag, men vi fick ändå en uppfattning om hur det kunde ha sett ut där under 1850-talet, när Lars Levi först bodde och verkade där, innan hans pörte flyttades till Pajala.

Pajala

Så var vi då framme vid ett av resans viktigaste mål, Pajala, där *Lars Levi Læstadius* verkade som kyrkoherde, väckelsepredikant, botanist och etnolog de sista åren av sitt liv, från 1849 till 1861.

Minnesstenen med en byst av Lars Levi står i parken bak-

Bild 6. Artikelförfattaren vid minnessten över Lars Levi Læstadius.

om pörtet. Vi läste och begrundade inskriptionen: "Präst Nykterhetskämpe Botanist – Trosvänner reste vården 1961." Texten finns där även på finska och engelska.

Turistbyråns visningar av pörtet och gamla prästgården hade inte startat för säsongen, men vi hade förbokat en personlig guidning och kunde därför i lugn och ro vandra runt i det pietetsfullt restaurerade pörtet samt studera Læstadiusutställningen i den gamla prästgården. Lars Levis gamla stora tobakspipa och hans fickur fanns kvar i original i en utställningsmonter. I pörtet har man försökt återskapa 1850-talsmiljön med samtida möbler, bohag, arbetsrum och inventarier. Guiden berättade om pörtets restaurering och utställningen, vi kunde fylla på med våra mer teoretiska kunskaper om Lars Levis familjeliv med den starka, generösa och gästfria hustrun *Brita-Kajsa Alstadia*.

Pörtet lär från början ha bestått av två delar, varav den ena 1856 flyttades från kyrkplatsen i Kengis till sin nuvarande plats i Pajala. I pörtet bodde omkring 12 personer, Lars Levi, Brita-Kajsa, sju hemmavarande barn och tjänstefolk – i två rum, en trång vindsvåning samt entré- och skafferidel! Efter Lars Levis död användes pörtet som arrendatorsbostad och under andra världskriget som militärförläggning. Prästgården började byggas under Lars Levis sista levnadsår men den blev färdig först ett halvår efter hans död.

Graven på Pajala kyrkogård har ett stort kors ovanpå stenen med Lars Levis och Brita-Kajsas namn i förgylld inskription. På baksidan av gravstenen finns ett porträtt av Lars Levi och framför stenen ligger två gravplattor, till höger ligger Lars Levi och Brita-Kajsa och till vänster bokhållaren *Fritiof Hæggström* med hustru och dotter. Hæggströms hustru hette *Fredrika Johanna* och var dotter till Lars Levi.

Pajala nuvarande träkyrka byggdes om och fick tvärskepp 1869. Predikstol och andra delar av inredningen kommer från den kyrka som invigdes 1797 och där Lars Levi verkade. Vi

besökte kyrkan vid 18-tiden denna annandag pingst, där en skara besökare var samlad till söndagsmessa. Jag tyckte mig se Lars Levis ande sväva i den gamla predikstolen. Efter mässan samspråkade vi med kyrkoherden Sigurd Westman och fick som minne skriften *Lars Levi Læstadius – Årtusendets Norrbottning* (Pajala Centralskola 2000), som är resultatet av ett projektarbete vid Pajala centralskola och Smedskolan under läsåret 1999/2000.

Efter denna andliga rening återvände vi till hotellet och genomgick en kroppslig rening i den sköna bastun. Sömnens var bra, det kunde behövas då vi nästa dag skulle besöka Karesuando och ett ännu mindre Læstadii pörte.

Karesuando

Vädret var inte det allra bästa på morgonen, då vi startade från Pajala mot Karesuando. Men receptionisten berättade att midnattssolen hade lyst klart vid 23-tiden och några timmar framåt. Vi hade sovit och missat solskenet och därmed chansen att se världens största solur på torget i Pajala i bättre ljus än det vi haft under den molniga eftermiddagen, då vi såg det.

Karesuando bjöd på klart, soligt och kallt väder. Samhället verkade ganska folktomt och förklaringen fick vi av en man som vi träffade utanför Læstadii gamla pörte. "Åk till byn Kuttainen några mil söder om Karesuando, där är stort bönemöte med tusentals av bygdens troende læstadianer", sade han. Vi valde dock att stanna vid pörtet som ligger på en kulle ovan älven.

Lars Levi Læstadius verkade som kyrkoherde i Karesuando, Sveriges nordligaste kyrkby, under åren 1824 till 1849. År 1828 byggdes den enkla stuga, som idag vårdas som kulturminne och är den äldsta bevarade boningsbyggnaden i Karesuando.

Vi besökte den botaniska trädgård som anlades 1989. Där finns ett hundratal olika växter med anknytning till botanistådran hos Lars Levi. Trädgården är tänkt att vara en inspiration för besökare i den karga norrlandsnaturen, men tyvärr vårdas inte trädgården idag på bästa sätt. Den sällsynta *Læstadiusvallmon*, *Papaver Læstadianum*, med växtplats i Sverige endast på fjället Pältsa, planterades i denna trädgård men är nu borttryckt av någon "samlare".

Nästa dags förmiddag besökte vi Karesuando kyrka och hembygdsföreningens bygde- och krigsmuseum i Vita Huset. Den gamla kyrkan byggdes 1816 men ersattes 1905 med den nuvarande, då den gamla höll på att falla i två delar efter sprickor i takåsen. Kyrkan har en altarskulptur av Bror Hjorth. Den föreställer Lars Levi, hans lärjunge Johan Raattamaa och sameflickan Maria.

Vita Huset i Karesuando är en länsmansgård från 1888, där landsfiskalerna bott ända fram till 1965. Hembygdsföreningens guide visade oss kunnigt och engagerat runt i byggnaden med dess bruksföremål, skrifter och bilder. Vi fick en inblick i hur flera hundra års levnadssätt och kultur påverkat och format människorna i lappmarken. I skriften *Tornedalica* nr 7, 1969, beskriver Erik Grape det gamla Enontekis (Karesuando).

Övre Soppero och Lannavaara

Vägen från Karesuando till Kiruna går via Vittangi längs höga skogsklädda berg med hänförande utsikt över blånande sjöar och dalar. Längs vägen kan man göra en avstickare till Lannavaara, där det tidigare fanns en nomadskola, anlagd som missionsskola med internat på 1880-talet av Lapska Missionens Vänner med Oskar I:s dotter prinsessan Eugenia som beskyddare. Petrus Læstadius dotter Angelika tjänstgjorde där som husmor och lärarinna några år under 1880-talet. Enligt uppgift

är hemmet nedlagt sedan många år, men læstadianismen lever fortsatt starkt i orten.

Jukkasjärvi och Kiruna

Jukkasjärvi är numera mest känt för sitt ishotell och dess utställningar och visst besökte vi allt detta, men huvudmålet i Jukkasjärvi var för oss givetvis den gamla träkyrkan med Bror Hjorths berömda altartriptyk, vars centralmotiv är Jesus på Golgata och som bland övriga motiv har Lars Levi Læstadius som förkunnare. Kyrkan är av långhustyp i timmerkistkonstruktion, den enda bevarade i landet, och byggd 1726. Den fristående klockstapeln, byggd på 1770-talet, utgör också kyrkogårdsport. Triptyken består som framgår av namnet av tre delar och är utförd som träreliefer med starka färger. Så här berättar Bror Hjorth själv om sitt verk i sin bok *Mitt liv i konsten*:

Jukkasjärvi kyrka har jag placerat bland höga fjäll, som inte finns i verkligheten, men detta ger Lappland för åskådaren. Syndaren ångrar sig, en slår sönder brännvinskaggen, en annan lämnar åter den stulna renen, en man och en kvinna står ångerfulla för sin lättsinniga levnad inför Læstadius straffpredikan: "Ni drinkare och tjuvar, ni horkarlar och horkonor, omvänden Eder!". Strängheten i bestraffningen får sin skärpa av vinterlandskapet och stjärnorna och norrskenet i natten.

Norrskenet förs in i tavlan med Kristus på mittbilden. Bloddropparna från Kristi panna och sida blir röda blommor, den gula påskliljan suggererar uppståndelsen.

Bilden går över till högra reliefens milda nattlandskap med Maria, som får midnattssolen till gloria. Vi ser den knäböjande Læstadius bland sina blommor och kärlekens apostel framför andra, Raattamaa. Det kulminerar

med det extatiska glädjehoppet av lappkvinnan som funnit frälsning, och slutar med den vackra och fridsamma laestadianhälsningen hos paret i liikutuksia.

Efter dessa studier körde vi till Kiruna, varifrån vi efter övernattnings begav oss till Abisko för några dagars vistelse i den vackra fjällvärlden.

Jokkmokk

På vår väg söderut stannade vi till vid Porjus kraftstation, som ligger mellan Gällivare och Jokkmokk. Den gamla stationsbyggnaden med sina turbiner var inte öppen, men två unga guider som förberedde en visning för tyskar dagen därpå visade oss ned till älvfåran och den äldsta provisoriska kraftstationen. Vi hade tur för just denna dag hade man stängt av flödet i huvudfåran för översyn av turbinerna, så Stora Luleälven forsade med stor kraft och mäktighet som den annars bara gör på "Fallens dag" numera.

I centralorten Jokkmokk tillbringade vi eftermiddagen med att först besöka det förnäma fjäll- och samemuseet Åjtte. Det är väl värt en omväg, precis som Michelin-guiden säger. Museet ger en fin inblick i den uråldriga samekulturen. Därefter fick Jokkmokks hembygdsgård ett besök.

Jokkmokks gamla kyrka är en rekonstruktion av den åttkantiga timmerkyrkan från 1700-talet som brann 1972. I samhällets centrum ligger den nya kyrkan med ljusmålad träpanel, invigd 1889 och byggd i en stil, som ibland karakteriseras som "experimentell nygotik". Under 1700-talet, när den gamla kyrkan fanns, verkade som pastorer här *Johan Samuel Öhrling*, gift med Johan Læstadius (1664–1730) dotter Margareta. Hans son *Samuel* fortsatte som pastor i Jokkmokk 1779 till 1796 och blev därefter utnämnd till kyrkoherde i Lycksele. En

sentida Johan Læstadius (1815–1895) var son till komministern *Carl Erik Læstadius* i Kvikkjokk och denne Johan var pastor i Jokkmokk 1870 till 1895.

Kvikkjokk

En regnfront nalkades sakta från öster så vår planerade utfärd tio mil västerut från Jokkmokk mot Kvikkjokk passade alldeles utmärkt. Kvikkjokk är den ort, där bröderna Lars Levi och Petrus bodde åren 1808–1816 under sin uppväxt. De fick uppleva en stimulerande miljö hos halvbrodern *Carl Erik Læstadius* familj i Kvikkjokks prästgård. Arne Nordberg (1974) skriver i sin biografi över Petrus Læstadius dessa rader om Carl Erik och brödernas uppväxtmiljö:

År 1806 utnämndes magister Carl Erik Læstadius, född 1775, till komminister i Kvikkjokk. Samma år gifte han sig med Christina Holmbom, född 1782, dotter till en instrumentmakare vid Vetenskapsakademien. Hon blev tidigt föräldralös och uppfostrad hos släktingar i Härnösand. Makarna fick under åren 1807–1816 sex egna barn. Med pigor och drängar blev det en stor familj att försörja för en fattig komminister. Carl Erik dog från de sina redan 1817 och satt då obefordrad kvar i Kvikkjokk. Prästgården var ganska nyligen uppförd men det tycks ha slarvats grundligt vid bygget, och bostaden var undermålig också efter anspråken i lappmarken. Men Carl Erik var mannen att bemästra svåra livsvillkor. Hans insats för halvbröderna blev livsavgörande: från nöden, utfrysningen och otryggheten i Jäkkvik och Arjeplog lyfte han dem in i en materiellt torftig men stimulerande och stabil hemmiljö.

Carl Erik hade fått studera ganska grundligt och han

hade lust i studierna. 1803 blev han filosofie magister i Uppsala med huvudinriktning filosofi.

Carl Erik fostrade sina disciplar till ett liv i naturen och med naturen. Han själv jagade och fiskade och studerade djur- och växtliv, klimat och odlingsmöjligheter. Lars Levis intresse för botaniken blev väckt i Kvikkjokks rika flora. Pojkarna fick inte bara arbeta hårt på åkern och i skogen. De snarade också ripor och tävlade om vem som skulle bli "ripkung". Petrus var det oftast.

Vi började besöket i Kvikkjokk med att vandra en stund kring den vilt forsande Kamajokk samt studerade lämningarna av Kvikkjokks gamla silververk, som var i bruk från 1660-talet och en bit in på 1700-talet. Informationstavlan gav bra vägledning. Intill tavlan ligger den gamla prästgården där Carl Erik och hans halvbröder bodde. De senaste åren har den använts som ungdomsgård.

Kvikkjokks gamla kapell i trä timrades här under 1760-talet och ersattes 1907 med det nuvarande, som är uppfört med spånklädda, tjärade väggar. Några tavlor och ett hörnskåp är kvar från det gamla kapellet. Från invigningen 1907 finns en trätavla med namnen på de präster som sedan 1673 verkat i församlingen. Förutom Carl Erik Læstadius, 1806–1817, är följande präster med efternamnet Læstadius nämnda: *Henrik* 1848–1854, *Johan* 1860–1870 och *Carl Fredrik* 1880–1891. Övriga befryndade och/eller ingifta i släkten är *Johan Öhrling* 1775–1778, *Samuel Öhrling* 1779–1796 och *Nils Fredrik Björkman* 1835–1846. Vi stannade till vid de gamla korsen på kyrkogården, där Carl Erik Læstadius och Nils Fredrik Björkman vilar. Inskriptionen på Carl Eriks kors lyder: "Härunder hvilat Comministern och Philosophie Magistern Herr C.E. Læstadius född 1775 död 1817. Jag hafver kämpat en god kamp jag hafver fullbordat loppet. Jag hafver hållit tron härefter är mig förärad rättfärdighetens krona (2. Tim 4 pkt 7,8)."

Efter utfärden till Kvikkjokk inhandlade vi nästa dag på fjäll- och samemuseet Ájtte i Jokkmokk den vackra, gedigna och välskrivna boken *Vid vägs ände* (Andersson och Lundberg 1993) som behandlar natur och människor vid Lilla Luleälvens källor, dvs. området kring Kvikkjokk där Lars Levi och Petrus växte upp.

Sorsele

Färden gick vidare söderut via Arvidsjaur mot Sorsele. Vid ett kort besök på den välordnade turistbyrån i Arvidsjaur beslöt vi att följa vår planerade resrutt direkt till Sorsele, trots att vi egentligen borde ha gjort en extra dags avstickare till Arjeplog, Jäkkvik och Nasafjäll. Men verksamhetsorten Arjeplog för mina kyrkoherdeanfäder Johan I, II och III, liksom födelseorten Jäkkvik för Lars Levi och Petrus, får bli målet för en framtida resa.

I stället kom vi till Sorsele, en ort, som också har stark anknytning till släkten Læstadius. Härifrån stammar *Lars Levis och Petrus mor Anna Magdalena Johansdotter*, född 1759 som dotter till nybyggaren Johan Hansson i Örnäs. Hon var syster till sin man Carl genom att hennes mor var Catharina Læstander, ättling till Johan I Læstadius son Olof Læstander. Samesläktforskaren *Thea Hälleberg* från Sorsele, numera bosatt i Stockholm, har lagt ned ett omfattande arbete med att i två böcker dokumentera släkter från Sorseleområdet och kommer så småningom med två böcker till, den fjärde med denne Johan Hansson som utgångspunkt. Thea Hälleberg är själv ättling till de ovan nämnda Johan och Catharina.

Sorsele nuvarande kyrka på Sorseleholmen vid den vackra Vindelälven – där det fanns ett kapell i slutet av 1600-talet – är byggd i trä med tak av 42 000 takspån. Den invigdes 1859 när härjedalssamen Anders Fjellner var kyrkoherde. Präster med anknytning till Læstadius-släkten har varit *Sjul Granberg*

1709–1719, *König Granlund* 1719–1745 och *Anders Alenius* 1747–1749. En utförlig historik om alla Sorseles kyrkor och deras präster, skriven av sorselebon och skolmannen Kurt Ågren, beskriver på sina sjuttio sidor allt man vill veta och den kan inhandlas för ett facilt pris i kyrkan.

Storuman och Stensele

Vi fortsatte vår resa och anlände till Storuman vid den norra delen av Inlandsbanan, där vi övernattade och följande morgon hann med en utflykt till Luspholmarna ute i sjön, där hembygdsgården ligger, innan vi åkte vidare till Stensele och dess träkyrka. Kyrkan är Sveriges största träkyrka, byggd år 1885 och har plats för 2000 personer. *Carl Fredrik Læstadius*, född i Jokkmokk 1848, var kyrkoherde här 1891–1903.

Framme vid altaret finns en glasmonter med två biblar, den ena är Drottning Kristinas bibel och den andra är världens minsta "bibel" (eller snarare bönbok), mindre än ett frimärke. Knappt en halv centimeter i kvadrat, utförd i skinnband med guldtryck, innehåller sexton sidor med Herrens bön. Bindningen har gjorts med pincett under lupp.

Vilhelmina och Malgomajskolan

Som femåring bodde jag ca ett år med mina föräldrar och min bror på Malgomajskolan några mil nordväst om Vilhelmina. Min far hade en lärartjänst på lantmannaskolan. Nu åkte vi till denna skola längs kanten av den vackra Malgomajsjön, de snötäckta Marsfjällen syntes klart vid horisonten. Skolbyggnad och lärarflyglar fanns kvar men skolan hade upphört på 1960-talet och jordbruket och gården hade sedan dess ägts och brukats av en bonde vid namn Uno Mattsson.

Efter denna nostalgiska utfärd åkte vi söderut längs Ångermanälven mot Åsele och tog en lunchpaus på 50-talskonditoriet Café Kronan.

Åsele

Åsele är inom laestadianismen känd för *sameflickan Maria Clementsdotter* som Lars Levi träffade 1844. Samtalet blev brytpunkten i hans förkunnelse och hans predikningar fick ett nytt innehåll. Ett kapell byggt år 1979 står nere vid älvstranden och har fått namnet Mariakapellet till minne av henne. Den första kyrkan i Åsele byggdes 1648 och låg då på denna plats. Den nuvarande kyrkan byggdes uppe på kyrkberget 1846, brann 1934 och återinvigdes 1963 efter restaurering.

Bengt Larsson (1999) har i sin bok om Lars Levis liv, verk och väckelserörelse utförligt relaterat till Marias börd och uppväxt i Föllinge, hennes sökande efter ljus i mörkret, och hur hon kom till Lars Levis visitationsbesök i Åsele.

Efter Åsele lämnade vi Ångermanälvens vackra skogsklädda dalgång och tvärade över mot Ramsele och Faxälven nära Kilforsen.

Ramsele och SVAR

Vi tog in på vandrarhemmet i den gamla prästgården som tillsammans med Ramsele gamla kyrka är naturskönt beläget vid en krök av Faxälven. Kyrkan är troligen från 1200-talet, byggd med tjocka stenmurar och med vackra väggmålningar från 1600-talet.

På Riksarkivets enhet SVAR i Ramsele spenderade vi en heldag framför läsapparaterna. Jag verifierade uppgifterna om Lars Levi och Petrus via aktuella födelseböcker, dödböcker-

er och husförhörslängder. *Husförhörslängderna för Karesuando och Pajala* var sida upp och sida ned fullskrivna med Lars Levis anteckningar om livet och förhållandena i församlingarna, sedan kom de traditionella husförhörstabellerna.

Längs den vackra Indalsleden, med besök vid Döda fallet och Lidens gamla kyrka, letade vi oss dagen därpå ut till E4:an och efter ytterligare en övernattnings längs kusten och en dag i bilen var vi hemma i Vällingby efter en fullmatad 400-milafärd under 17 dagar.

Litteraturförteckning

- Andersson, Hans & Tor Lundberg. *Vid vägs ände. Natur och människor vid Lilla Luleälvens källor*. Jokkmokk 1993.
- Berglund, Sten. *Det gamla Ytterlännäs*. (Utg. av Ytterlännäs hembygdsförening) Ytterlännäs 1974.
- Boreman, Per. Herdaminne över släkten Læstadius. I *Från bygd och vildmark i Lappland och Västerbotten*. Luleå 1942, 76–111, 1943, 55–88, 1944, 36–72.
- Boreman, Per. *Laestadianismen: Fennoskandiens märkligaste väckelse och dess förhållande till kyrkan*. (2:a genomsedda och kompletterade upplagan). Stockholm 1954.
- Bygdén, Leonard. *Hernösands stifts herdaminne. Band 1–4*. Uppsala 1923–26.
- Curtelius, Elisabeth. *Carl Eric Læstadius och hans broder Petrus. Bilder ur en norrländsk prästsläkts lif*. Uppsala 1909.
- Edquist, Märta. *Lars Levi Læstadius. En kulturbild från den stora väckelsen i Tornedalen*. Stockholm 1922.
- Franzén, Olle. *Naturalhistorikern Lars Levi Læstadius*. Diss. Tornedalica nr 15. Luleå 1973.
- Gripenstad, Georg. *Kautokeino 1852 – några tidsdokument*. Tornedalica nr 48. Luleå 1990.
- Læstadius, Petrus. *Journal för första året af hans tjänstgöring såsom missionaire i Lappmarken*. Stockholm 1831. (Även utgiven i faksimileutgåva i Kungl. Skytteanska samfundets handlingar. No 15:1. Umeå 1977.)
- Læstadius, Petrus. *Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832*. Stockholm 1833. (Även utgiven i faksimileutgåva i Kungl. Skytteanska samfundets handlingar. No 15:2. Umeå 1977.)

- Larsson, Bengt. *Lars Levi Laestadius – hans liv och verk och den laestadianska väckelsen*. Skellefteå 1999.
- Nordberg, Arne (utgivare). *Petrus Læstadius journaler. Kommentar och ord-förklaringar samt person- och ortsregister*. Kungl Skytteanska samfundets handlingar 15:3. Umeå 1977.
- Nordberg, Arne. *Petrus Læstadius – upplysare och upprorsman*. Norrbottens museum. Luleå 1974.
- Pajala Centralskola och Smedskolan. *Lars Levi Laestadius – Årtusendets Norrbottning*. Projektarbete 1999/2000. Kan beställas från Centralskolan i Pajala kommun
- Svenskt Biografiskt Lexikon*. Boström: Band 5, Fjellström: Band 16, Læstadius: Band 22.
- Örnberg, Victor. *Svenska ättartal*. Årgång 12. (Stamtavlor för bl.a. släkterna Læstadius, Læstander, Boström, Hellström samt befryndade Bexelius och Fjellström.) Stockholm 1898.

Recensioner

Erik J Bergström. Härjedalens förlorade söner. Sveriges knektrov 1646–1718. Stockholm 2002.

Härjedalens historia har i många avseenden försumrats av historikerna, inte minst vad gäller perioden 1500–1700-talen, menar den i Härjedalen och Jämtland välkände lokalhistoriken Erik J Bergström. Han har själv sökt råda bot på detta missförhållande genom mångårig arkivforskning och en omfattande värdefull utgivning av böcker och artiklar. Bergströms senaste bok – *Härjedalens förlorade söner* – är ännu ett vällovligt bidrag till denna hans mission. Boktiteln syftar på levnadsbanorna för de härjedalingar, som utskrevs till knektar i den svenska armén, efter det att landskapet efter freden i Brömsebro 1645 överförts till Sverige. Härjedalens allmoge hade vid det svenska övertagandet lovat att ställa upp med 40 knektar, vilket dock snart ökades till 50. Dessa soldater överskeppades tämligen omgående till kriget på kontinenten. Få av dem överlevde sin krigstjänst. Allmogen riktade år 1650 en vädjan till drottning Christina om att få slippa detta knektehåll mot att de erlade ett slags

skatt. Drottningen beviljade detta samma år och bekräftade sedan på nytt sitt beslut 1653. Bergström redovisar – med stor indignation – hur privilegierna åsidosattes av Karl X Gustav, som visade sig ha ett större behov av knektar än de 1200 daler silvermynt Härjedalen förbundit sig att erlægga. Kungen lät åren 1655, 1658 och 1659 utskri-va kontingenter om 40 knektar i Härjedalen, något som enligt Bergström inte uppmärksammats av historieforskningen. Dessa soldater kom sedan att göra mångårig tjänst i bl.a. Pommern – få av dem återsåg hembygden. Dessa var några av de söner Härjedalen förlorat.

Bergströms bok baseras på en omfattande arkivforskning. Han ger en detaljerad bild över hur utskrivningarna av knektar gick till, i vilka förband härjedalingarna tjänstgjorde, till vilka krigsskådeplatser de fördes och vilka öden de gick till mötes. Han har med hjälp av rullor över regementen och garnisoner identifierat de härjedalska knektarna och följt deras levnadsöden. Många av dessa soldater har i de bevarade källorna givits felaktig eller svårtolkad geografisk hemvist. En soldat från "Dahlar-

ne" kunde mycket väl vara från Härjedalen – landskapets äldsta bygder låg längs Ljusnans och Härjeåns dalgångar. Bergströms resultat utgör ett viktigt komplement till Janrik Bromés skildring av den svenska kronans hantering av Härjedalen vad gäller rekryteringen av knektar (*Jämtlands och Härjedalens historia*. 3. Stockholm 1954). Bromé nöjde sig i stort sett med att notera att landskapet fick sina privilegier och nämnde endast i förbigående att utskrivningar förekom. Hans fokus låg i detta avseende på Jämtland. Detta mer folktäta landskap drabbades mycket påtagligt av den svenska stormaktens militära anspråk. De jämtländska knektarna gick naturligtvis – vilket framskymtar hos Bromé – liknande öden till mötes som de härjedalska.

För den läsare som tagit del av nyare forskning rörande det svenska deltagandet i trettioåriga kriget, Karl X Gustavs krig i Polen och Baltikum etc., är Bergströms resultat rörande soldaternas öden knappast överraskande (se t.ex. arbeten av Jan Lindegren och Peter Englund). I lokalsamhällena var motståndet mot att bli uttagen till knekt kompakt, vilket är lätt att förstå, eftersom den uttagnes chanser att någonsin få återse hembygden var mycket små. Förlusten av yngre manfolk – ibland

nödgades bönder låta sig utskrivas – rubbade hushållens försörjningsbas. Rymningar var vanliga och även annat mer eller mindre aktivt motstånd förekom. Och det var nog ungefär lika svårt för allmogen att överleva "durchmarscher", utskrivningar och extra skatteuttag, oavsett var i landet man bodde. Jag vill dock gärna betona att Bergströms arbete om utskrivningarna i Härjedalen och knektarnas öden under perioden 1645–1720 på ett konkret och jordnära sätt kompletterar de iakttagelser, som gjorts av tidigare forskning rörande samma process i andra delar av riket.

Bergström har skrivit sin bok i en indignerad ton. Det har enligt honom forskats och skrivits för lite om Härjedalens historia, det har varit "synd om" Härjedalens folk i äldre tider, särskilt sedan de fick med Sverige att göra (under det nordiska sjuårskriget 1563–70 och efter 1645). Han lyckas t.o.m. – i en slutkläm till boken – få med skogs- och kraftbolagens plundring av landskapets naturresurser på ett hörn. Denna "tycka-synd-om-ton" skymmer enligt mitt förmenande en del av hans intressanta och med stor möda framtagna resultat. Jag störs också av att Bergström ibland laborerar med anakronismer: en (säkerligen) korrumpierad ämbetsman sägs ha tillämpat "gangster-

metoder" och de härjedalska knektarnas förläggning på de hälsovådliga slotten eller befästningarna liknas vid "förintelseläger". Jag tror också att han överbetonar såväl det "norska" som det "svenska" som identitetsskapande begrepp under 1600-talet. Härjedalingarnas motstånd mot den svenska regimen under 1657 års anfall från Tröndelagen berodde knappast på att de ännu inte hunnit bli "svenskar", alltså att de fortfarande skulle ha känt sig som "norskar". Bergström talar i sin bok om "vårt genuina fosterland Norge". Jag tror att bygdens invånare kände sig som - härjedalingar. För gemene man handlade nog vardagen mest om att i orostider försöka klara livhanken - oavsett om överheten satt i Stockholm eller i Köpenhamn. Det handlade inte om att man kände sig som svensk eller norrman. Svenskar och norrmän blev vi nog egentligen inte förrän under det nationalistiska "uppvaknandet" under 1800-talet.

Jag vill gärna ge Erik J Bergström en blomma - varför inte en mosippa - för den nya kunskap han givit oss om den svenska stormaktens rekrytering av soldater från Härjedalen. Hans bok ger god inblick i de enskilda soldaternas levnadsöden. Vi vet nu att även många av Härjedalens unga män, i

likhet med andra landskaps, fick betala med sina liv under den svenska stormaktens långvariga krigsföretag. Bergströms bok är ett viktigt bidrag till Härjedalens lokalhistoria och kan säkert tjäna som inspiration för många hembygdsforskare.

Mats Rolén

Anders Florén & Gunnar Ternhag (red.). Valloner - järnets människor. Gidlunds Förlag 2002.

Det äldre svenska samhället var, i motsats till vad många tror, inget etniskt homogent samhälle. Medeltidens städer dominerades av tyska borgare. De svensktalande soldaterna var i minoritet i Gustav II Adolfs stormaktsarméer. Och i norr hade vi de "tre kulturerna".

En numerärt ganska liten men viktig invandrargrupp under 1600-talets första hälft var valloerna. Deras ättlingar i dagens Sverige torde uppgå till storleksordningen 100 000 personer. Valloerna kom från de fransktalande delarna av nuvarande Belgien och från norra Frankrike. De slog sig först ner i Östergötland men flyttade sedan vidare till Upplandsbru-

ken främst då Forsmark, Lövsta, eller Leufsta som den franskpåverkade stavningen var, och Österby. Genom vallonsmidet kom Sverige under 1600-talet att inta en ledande position som järnexportör. Vissa år svarade Sverige för mer än 80 procent av Englands import av järn. De uppländska vallonbruken kunde i storleksordning väl mäta sig med flertalet landsortsstäder i storlek. En välordnad bebyggelse uppstod efter stadsinspirerade mönster där bruksägare som Louis De Geer haft kontakt med de arkitektoniska strömningarna på kontinenten.

Valloner i andra och tredje led sökte sig från Upplandsbruken till de små norrländska järnbruk som anlades från 1600-talets slut. Vallonerna var fåtaliga, men kom att få inflytande genom sin yrkesskicklighet och sitt tekniska kunnande. Socialt hade de vallonska hammarsmederna en aktad ställning i lokalsamhället. Till Galtströms bruk i Njurunda socken, Medelpad, kom smedssläktarna Garni (Garney) och Debeau och till Lög-dö bruk i Timrå socken, samma landskap, en gren av släkten de Besche. Valloner bosatte sig ända uppe i Norrbotten. Under en resa 1681 säger sig fransmannen Jean-Francois Regnard ha påträffat en "fransman", som sedan 30 år tillbaka arbetat vid gruvan i

Svappavaara.

Om valloninvandringen och vallonerna i Sverige är vi sedan tidigare väl underrättade genom Uppsalahistorikern Bernt Douhans grundläggande avhandling "Arbete, kapital och migration. Valloninvandringen till Sverige under 1600-talet" (1985) och den stora genealogiska studien "Vallonerna" (1958) författad av den gamle kommunistledaren Karl Kilbom, själv vallonättling från Österby bruk. Den här anmälda nyutkomna antologin om vallonerna ökar bara marginellt kunskapen om vallonerna i Sverige. Bl.a. skriver den finländske historikern George Haggrén om vallonsmederna vid Medelpadsbruken. En delvis överraskande uppgift är att vallonerna vid Galtströms bruk snart övergav de "franska" smidesmetoderna till förmån för "tysksmidet". Skojig är också de upsaliensiska musikvektarna Gunnar Ternhag och Mathias Boströms artikel om nyckelharpan "ett instrument i vallonernas famn".

Annars ligger antologins främsta värde i de belgiska medarbetarnas bidrag. Här behandlas bland annat järnhantering och familjestruktur i Liège-området under 1500- och 1600-talet. En del myter som länge levt kvar bland svenska vallonättlingar desarmeras. Religiösa förföljelser tycks till

exempel ha spelat en ganska underordnad roll för beslutet att emigrera till det fjärran landet i norr.

Lars-Göran Tedebrand

Roger Johansson. Kampen om historien. Ådalen 31. Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000. Hjalmarson & Högberg. Stockholm 2001.

Ådalshändelserna i maj 1931, så initierat skildrade av Birger Norman, och så vackert filmade av Bo Widerberg, alltför vackert tyckte en del recensenter, har aldrig fått någon seriös historisk behandling. Vi har den av Ekmanministären tillsatta Ådalskommissionens rapport men knappast mycket mer. Sedan länge är det för sent att intervjua huvudaktörerna i dramat. Demonstranternas ledare Axel Nordström dog redan 1962 och militärtruppens befälhavare Nils Mesterton året efter. Så här i backspegeln är det ändå lätt att peka på några ödesdigra misstag, som ledde fram till dödsskotten: arbetsgivarnas bryska och provocerande sätt att använda strejkbrytare i konflikten, demonstrationstågets inträngande på avspärrat område,

något som försatte den utkommerade militären i en ohållbar situation, samt slutligen den fatala fördröjningen av landshövdingeordern att förbjuda strejkbryteriet eller användandet av "arbetsvilliga" som det hette.

Även om vi saknar en modern historievetenskaplig skildring av ådalshändelserna så har dödsskotten i Lunde genom åren fått skilda politiska tolkningar. Om "Ådalen 31" i eftervärldens ögon handlar den här anmälda boken av Roger Johansson, framlagd som doktorsavhandling i historia vid Lunds universitet. Avhandlingen har ett historiedidaktiskt syfte; Johansson vill synliggöra den process där produktion och förmedling av historia äger rum utanför universitetsinstitutionerna. Historia som vetenskap ställs mot historia som "historiskt minne". Det har blivit en läsvärd och informativ bok, som dock blivit alldeles för voluminös (558 s.). I likhet med en del andra nutida avhandlingsförfattare ägnar sig Johansson ibland åt oändliga och delvis repetitiva referat av källorna under den förledande rubriceringen "diskursanalys".

Ganska snart växte det fram klart åtskilda uppfattningar om ådalstragedins bakgrund och orsaker. Synsätten följer inte oväntat en tydlig höger-vänsterskala. Hö-

gerledaren amiral Arvid Lindman delade Svenska Arbetsgivareför-
eningens och Industriförbundets
åsikt att dödsskotten var nödvän-
diga för att återställa "lugnet" i
Ådalen. Rütger Essén, senare ord-
förande för det pronazistiska Sve-
riges Nationella Förbund, såg
ådalshändelserna som moskvain-
spirerade under hänvisning till
Kominterns sats att den politiska
strejken var klasskampens förnä-
sta vapen. Enligt Essén var Ådalen
i maj 1931 i praktiken förvandlad
till en ren sovjetrepublik. Lik-
artade extrema högersynpunkter
framfördes av *Göteborgs Stifts Tid-
ning*, som föreslog sänkta fanor
och en mäsja, inte över offren,
utan över kapten Mesterton och
hans "tappra soldater".

Ekmanregeringen tog via sitt
språkrör *Dagens Nyheter* klart av-
stånd från SAF:s konfronta-
tionslinje. Inom socialdemokratin
avtecknar sig två linjer. Stock-
holms Arbetarkommun och hu-
vudorganet *Socialdemokraten* och
dess chefredaktör Arthur Engberg
lade uteslutande skulden på "mili-
tarismen" och "kapitalismen" och
föreslog socialisering av industrin
och avrustning för att förhindra
liknande händelser. Partiledaren
Per Albin Hansson och SAP:s sty-
relse fördelade däremot ansvaret
lika mellan oresonliga arbetsgivare
och "kommunistiska provokatö-

rer". Sillénkommunisterna slutli-
gen, betraktade dödsskotten som
överlagda mord från SAF:s och
borgerlighetens sida i avsikt att
krossa fackföreningsrörelsen och
införa partiförbud i närmast lap-
pofascistisk anda.

Den ny tillträdde Per Albin-rege-
ringen avtog i oktober 1932 en be-
gäran om amnesti för de dömda
strejkledarna med Axel Nordström
i spetsen. På ledande socialdemo-
kratiskt håll ansåg man helt enkelt
att "bolsjevikerna" fått för stort
spelrum i Ådalen. Begravningen
av dödsoffren i Kramfors hade
ju också helt skett i kommunistisk
regi. Den socialdemokratiska
landstingsordföranden Enar Berg-
lund hade t.o.m. förbjudits att tala.
I ett pressmeddelande i samband
med den avslagna amnestin fast-
slog Per Albin Hansson att man
inte "ostraffat kan genom vålds-
handlingar bryta mot gällande
lag". Även strejkbrytare måste
skyddas mot fysiskt våld. Statsmi-
nistern öppnade med detta synsätt
en dialog med den borgerliga
vänstern för att mildra klassmot-
sättningarna i samhället och slå in
på en bred reformpolitik.

Lunde 1931 gav dödsstöten åt
lockouter och strejkbryteri. Saltsjö-
badsandan och "den svenska mo-
dellen" stod för dörren. Inom ar-
betarrörelsen präglades emellertid
ådal bilden länge av motsättning-

arna mellan socialdemokrater och kommunister. Efter 1931 var socialdemokraterna i Kramfors inte trakterade av vare sig sillénarnas eller kilbomarnas sällskap. Angreppen på kommunisterna var länge legio i historiker och minnesskrifter. I en historik 1944 anklagades kommunisterna för att främst vilja "komma i krakel med ordningsmakten". Vanligt var också att ådalshändelserna fick en undanskynd plats eller inte alls nämndes. I 18 fackliga historiker utgivna mellan 1960 och 1976, som Johansson gått igenom, berörs Ådalen 31 bara i fyra. Bland socialdemokraterna i Ådalen var också misstänksamheten stor 1968. Man trodde inte att "båstadsfilmaren" Bo Widerberg skulle ge en "objektiv" bild av vad som hände i maj 1931. En socialdemokratisk ådalsveteran, Fridolf Brunzell, skrev en debattartikel i *Nya Norrland* med rubriken "Stoppa filmen om kravallerna". Även landshövding Hjalmar Nilsson var kritisk mot filmprojektet.

Först vid 50-årsminnet 1981, under det borgerliga regeringsinnehavet, reviderar socialdemokraterna och LO sin gamla ådalsbild. Socialdemokraterna och kommunisterna möts, kan man säga. Olof Palmes tal i Ådalshallen i maj var ett uttryck för denna justering eller omtolkning. Borta var nu kommunisterna och deras våldsmetoder. Genom att i historieskrivningen utelämna konflikten med kommunisterna öppnade SAP för en bredare samling inom arbetarrörelsen mot de borgerliga. I stället lyftes Ådalen 31 fram som startskottet för folkhemsbygget och insikten hos arbetsgivarna att "fackförningarna inte gick att krossa" som Palme formulerade sig. Invigningen av Lenny Clarhälls monument i Lunde den 10 maj 1981 var ett uttryck för denna omtolkning. Invigningstalet hölls av LO-ordföranden Gunnar Nilsson. Mycket vatten hade hunnit flyta i Ångermanälven sedan maj 1931.

Lars-Göran Tedebrand

Medarbetare i detta nummer

Erik J Bergström, född 1930 i Linsell, Härjedalen, f.d. posttjänsteman. Bor sedan 1966 i Östersund. Verkar som hembygdsforskare och -skribent med Härjedalen som specialitet.

Elisabeth Engberg, född 1961 i Skellefteå, sedan 2001 doktorand i historia vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Arbetar med en avhandling om fattigvården i Skellefteå socken 1830–1900.

Gunvor Flodell, född 1940 i Umeå, docent i nordiska språk vid Umeå universitet. Har varit knuten till kulturprogrammet Kulturgräns Norr och belyst språk, etnicitet och identitet utifrån emigrant- och dialektmaterial. Forskar i norrländska dialekter.

Hans Læstadius, född 1938 i Stockholm. Civilingenjör och numera avtalspensionär efter mer än 30 år i databranschen. Kassör i DIS-ÖST, regionförening för Datorstöd i Släktforskningen. Aktiv släktforskare sedan 1990.

Mats Rolén, född 1948 i Nyhem, Jämtland, docent i historia. Han har bl.a. utgivit *Skogsbygd i omvandling* (1979) och är huvudförfattare till femte delen av *Jämtlands och Härjedalens historia 1880–1980* (1990). Rolén är forskningsdirektör vid Riksbankens Jubileumsfond.

Sven Schylberg, född 1932 i Brunflo, Jämtland. Lokalhistoriker, pensionerad adjunkt. Han är bl.a. utgivare av årsboken *Brunflobygden* och tidskriften *Heimbygd* och har skrivit en rad artiklar och böcker kring Storsjöbygdens bebyggelsehistoria. Utgett *Hovdsjösläkten III, IV och V*.

Lars-Göran Tedebrand, född 1939 i Sundsvall, professor i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Innehåll

ERIK J BERGSTRÖM: Härjedalens okända soldatoffer	1
SVEN SCHYLBERG: Nöd- och missväxtår i Brunflobygden	11
ELISABETH ENGBERG: En ny plan för fattigvården	25
GUNVOR FLODELL: Brasilienbreven berättar	44
HANS LÆSTADIUS: Den norrländska prästsläkten Læstadius	72
RECENSIONER	97
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	105